

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 11 (1995)

Μια νέα πηγή ιστορίας: Οι βιογραφικές αναμνήσεις του μητροπολίτη Τραπεζούντας Χρυσάνθου

Οδυσσέας Λαμψίδης

doi: [10.12681/deltiokms.56](https://doi.org/10.12681/deltiokms.56)

Copyright © 2015, Οδυσσέας Λαμψίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Λαμψίδης Ο. (1995). Μια νέα πηγή ιστορίας: Οι βιογραφικές αναμνήσεις του μητροπολίτη Τραπεζούντας Χρυσάνθου. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 11, 239-265. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.56>

ΟΔ. ΛΑΜΨΙΔΗΣ

ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΗΓΗ ΙΣΤΟΡΙΑΣ.
ΟΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ
ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ ΧΡΥΣΑΝΘΟΥ

Παρουσίαση και 'Αξιολόγηση

Βιογραφικαί 'Αναμνήσεις του 'Αρχιεπισκόπου 'Αθηνῶν Χρυσάνθου του από Τραπεζούντος 1881-1949. (Επιμέλεια Γεωργίου Ν. Τασούδη). 'Αθήναι 1970.

[Οί 'Αναμνήσεις του μητροπ. Χρυσάνθου, όταν τυπώθηκαν τὸ 1970, δυστυχῶς δὲν κυκλοφορήθηκαν ἀρκετά, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε σχεδὸν καθόλου. Ἡ πολιτικὴ τότε συγκυρία ἴσως δὲν εὐνοοῦσε τὴν κυκλοφορίαν παρόμοιων ἔργων. Ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως καὶ ἐκτελεστὴς τῆς διαθήκης τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου Γ. Ν. Τασούδης ἔστειλε κατὰ τὴν κρίση του ἀντίτυπα σὲ ὀρισμένους χωρὶς ὁμως νὰ ἐπιζητήσει νὰ γραφεῖ στὰ περιοδικὰ καὶ στὶς ἔφημερίδες παρουσίαση ἢ καὶ κριτικὴ τῆς ἐκδόσεως. Τὴν ἀποψὴ μας αὐτὴ τὴ θεμελιώνουμε στὸ γεγονός ὅτι μόνο πολὺ λίγοι ἀπὸ πολλοὺς πού θὰ ἤθελαν ἔγιναν κάτοχοι. Ἀκόμα περισσότερο. Τὸ βιβλίον χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ ἐλάχιστους ἐρευνητὲς γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Χρυσάνθου καὶ τῆς ἐποχῆς του. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὁ 'Α. Ἀλεξανδρῆς στὸ μελέτημά του, «Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἔθνικοῦ πνεύματος τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου 1918-1922: Ἑλληνικὴ ἔξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ τουρκικὴ ἀντίδραση» στὸ γενικότερον ἀπάνθισμα *Μελετήματα γύρω ἀπὸ τὸν Βενιζέλο καὶ τὴν ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1980, σσ. 427(3)-474(50) καὶ ὁ Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος, Ἡ σύγχρονος Ἑλλάς*, τόμος πρῶτος 1920-1922, σσ. 152-162. Καὶ οἱ δύο χρησιμοποίησαν πληροφορίας ἀπὸ τὶς Ἀναμνήσεις γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας στὰ χρόνια ἐκεῖνα, ἀλλὰ δὲν ἀντλήσαν καὶ ἄλλες ἱστορικὲς πληροφορίες ἀπὸ τὶς πάρα πολλὰς πού χορηγεῖ ἡ ἐκδοσὴ τῶν Ἀναμνήσεων. Στὸν τόμο ΙΕ' τῆς *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους (1913-1941)*, σσ. 112-113 δὲ φαίνεται νὰ χρησιμοποιήθηκαν οὔτε οἱ Ἀναμνήσεις οὔτε καὶ μὲ ἀκριβείαν τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Δ. Καθενιώτη, πού καὶ τὰ δύο, ὅπως καὶ ἄλλα γιὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Πόντου στὰ χρόνια αὐτὰ, δὲν ἀναγράφονται καὶ στὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, σσ. 517-518. (Στὴ σ. 113 δια-

βάζουμε: «Οί απόψεις όμως του Βενιζέλου σχετικά με τὸ ποντιακὸ ζήτημα, πού σχηματίστηκαν με βάση τις ἐκθέσεις τοῦ εἰδικοῦ στρατιωτικοῦ ἐκπαιδευτοῦ του στὸν Πόντο συνταγματάρχη Καθενιώτη, ὅπως ὁ Ἕλληνας πρωθυπουργὸς τις ἐξέφρασε καὶ σὲ δηλώσεις του πρὸς τὸν τύπο τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1919...». Παρατηροῦμε ὅτι τὸ Ἔγγραφο Δ. Καθενιώτη ὑποβλήθηκε στὸ Βενιζέλο τὸν Ἰούνιο τοῦ 1920 καὶ ἔτσι ὁ Βενιζέλος τὸ 1919 δὲν ἔκανε τις προτάσεις του με βάση τις ἀπόψεις τοῦ Καθενιώτη, ὅπως ἐκ παραδρομῆς γράφεται). Μὲ σκοπὸ τὴν ἔρευνα τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ μητροπ. Τραπεζοῦντος Χρυσάνθου με κύρια πηγὴ τις Ἐπισημώσεις ἀρχισατὰ δημοσίευση ἐρευνητικῶν μελετῶν: «Δημοτικιστῆς καὶ φίλος τοῦ Κωνσταντίνου Χατζόπουλου ὁ Μητροπολίτης Χρυσάνθος, *Νέα Ἐστία*, τόμ. 137, τευχ. 1629 (1995), σσ. 661-668· «Συμπληρωματικὰ γιὰ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Χρυσάνθο», *Νέα Ἐστία*, τόμ. 138, τευχ. 1638 (1995), σσ. 1312-1313· «Γ. Σκληρὸς καὶ μητροπολίτης Τραπεζοῦντος Χρυσάνθος Φιλιππίδης», *Τὰ Ἱστορικά*, τόμ. 12, τευχ. 23, Δεκέμβριος 1995, σσ. 351-368.

Μία εὐρύτερη λοιπὸν ἀλλὰ καὶ συνοπτικὴ παρουσίαση καὶ ἀξιολόγηση τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ ἔργου τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου θὰ προσπαθήσει νὰ προσφέρει τὸ δημοσίευμα αὐτό. Θὰ ἐνυπάρχουν ἀπόψεις καὶ σκέψεις —λίγο αἰρετικές— γύρω ἀπὸ τὸ χωρὶς ὀριστικὴ ἀπάντηση ἐρώτημα πότε καὶ ποιά ἱστορία εἶναι ἢ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντικειμενική. Ἴσως οἱ σκέψεις αὐτὲς κριθοῦν ὑπερβολικὲς σὲ ἔκταση ἀπὸ μερικοὺς. Ὅμως τις κρίνουμε ἀναγκαῖες γιατί δὲν ὑπάρχουν σχετικὲς δημοσιεύσεις στὴν ἐλληνικὴ βιβλιογραφία. Ἡ Εἰσαγωγή τοῦ Γ. Κουρνούτου στὸ βιβλίο *Τὸ ἀπομνημονεῖμα* (1953), σσ. 11-47, ἂν καὶ πολυσέλιδη, δὲ θέτει ἀλλὰ οὔτε καὶ λύνει ἀρικετὰ ἀπὸ τὰ προβλήματα πού παρουσιάζουν παρόμοια ἔργα. Νομίζουμε ὅτι εἶναι μιὰ ὀφειλόμενη ἀπόδοση χρέους καὶ πρὸς τὸν ἀπομνημονευματογράφου μητροπ. Χρυσάνθου καὶ πρὸς τὴν ἱστορία καὶ τοῦ ἰδίου ἀλλὰ καὶ τῆς ἐποχῆς του].

I

Νὰ δεχθοῦμε στὴ σημερινὴ ἐποχὴ ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ γραφεῖ με ἀπόλυτη ἀντικειμενικότητα μιὰ ἀφήγηση διαφόρων πράξεων, ἐνεργειῶν καὶ γεγονότων, αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ οὐτοπία πού ἐφισυχάζει σὲ κάποιο βαθμὸ τις ἀμφιβολίες καὶ τις ἀμφισβητήσεις μας. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς, γιὰ νὰ πείσουμε τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ μας ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους, θέτουμε ὁρους καὶ προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ προσδοκώμενη καὶ —χωρὶς ὅμως ποτὲ νὰ γίνεταὶ ἐφικτὴ— ἀπαραίτητη ἀντικειμενικότητα στὴν ἀφήγηση.

Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τις προϋποθέσεις κύρια καὶ καίρια θέση κατέχει μιὰ ἀπαιτήση: Ὁ ἀφηγητῆς, ὁ συντάκτης, ὁ «ἱστορικὸς» τὴν ὥρα πού ἀφηγεῖται, συντάσσει καὶ ἱστορεῖ νὰ μὴν εἶναι παρὼν, ἀλλὰ νὰ ἔχει κατὰ κά-

ποιο τρόπο εξαφανιστεί. Πράγμα βεβαίως αδύνατον, αφού, για να υπάρξει αφήγηση γραπτή ή και προφορική, χρειάζεται ένα χέρι για να γράφει ή ένα στόμα για να αφηγηθεί την ιστορία. Και ξέρουμε πολύ καλά ότι το ανθρώπινο χέρι ή το στόμα, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, δε βρέθηκε ακόμα τρώπος να αντικατασταθούν στη συγκεκριμένη αυτή λειτουργία από ένα μηχάνημα ή έναν ηλεκτρονικό υπολογιστή.

Κύριος όρος, υποστηρίζουν όσοι αποδέχονται σχεδόν απόλυτα την ουσιοκρατία της αντικειμενικότητας στην ιστορία, είναι ο ιστορικός για την αφήγηση του να βασίζεται σε αφηγήσεις άλλων, είτε σύγχρονων με τα εξιστορούμενα γεγονότα (όποτε έχουμε τις καλούμενες πηγές) είτε μεταγενέστερων των γεγονότων (τότε έχουμε τα βοηθήματα). Μά και αυτό δε μειώνει τον υποκειμενικό παράγοντα, γιατί απλούστατα και σ' αυτήν την περίπτωση φθάνουμε μπροστά στο πρώτο αίτιο για την έλλειψη αντικειμενικότητας, που είναι πάντα το γεγονός ότι κάποιο χέρι ή κάποιο στόμα δημιούργησε την αφήγηση της πηγής ή του βοηθήματος.

Πάμπολλοι είναι οι παράγοντες που αποδιώχνουν το χαρακτηρισμό του αντικειμενικού στην αφήγηση ενός γεγονότος. Ήνάμεσα σ' αυτούς και εκείνοι που συνδέονται με τη σωματική, πνευματική, ψυχική ιδιαιδιότητα του ατόμου που συγγράφει ιστορία, όπως και αυτών που κατέγραψαν στίς πηγές ή στα βοηθήματα το ίδιο ιστορικό γεγονός πριν από το άτομο αυτό. Έτσι πολλαπλασιάζεται η αδυναμία να υπάρξει αντικειμενικότητα. Ακόμα περισσότερο. Μπορεί για ένα γεγονός να μην υπήρξαν ή και να μη διασώθηκαν πολλές πηγές αλλά να διαθέτουμε μία μοναδική. Πρέπει τότε υποχρεωτικά, με γνώμονα την κριτική σκέψη, να δεχθούμε την άποψη αυτή; Στο νοῦ μου ἔρχεται ένα κοινότατο παράδειγμα: Ὁ Τρωϊκὸς πόλεμος ἔγινε γιατί ὁ Πάρις ἀπήγαγε τὴν Ἑλένη. Ὅμως αὐτό, τὸ τόσο παραδεκτὸ στὴν ἀρχαία ἐποχή, σήμερα ἀντιμετωπίζεται ὡς μία μυθικὴ ἀφήγηση, πού ἐπιτρέπει στὴν ἔρευνα καὶ στὸν ἱστορικὸ νὰ προβάλλει ἄλλα, πειστικότερα, αἷτια.

Ἡ ἔλλειψη ἀντικειμενικότητας τονίζεται ἀκόμα ἐντονότερα, ὅταν ἡ ἀφήγηση ἀφορᾷ σὲ πράξεις καὶ γεγονότα σύγχρονα με τὸν ἀφηγητὴ, χωρὶς νὰ παρεμβληθεῖ κάποια πηγή ἢ κάποιο βοήθημα. Ἰδιαίτερα ἐὰν ὁ ἀφηγητὴς συμμετεῖχε ἐνεργῶς σ' αὐτὰ καὶ συνέβαλε στὴ δημιουργία καὶ στὴν ἀνέλιξή τους. Βρισκόμαστε τότε μπροστὰ σὲ ἕνα ὁποσδήποτε υποκειμενικὸ ἱστορικὸ ἀφήγημα. Γι' αὐτό, γιὰ νὰ θεραπεύσουν αὐτὴν τὴν ἀδυναμία, ἔλεξαν καὶ λένε ὅτι ἡ ἱστορία πού καταγράφεται πρέπει νὰ βρισκεται σὲ ἀπόστασι χρονικὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἀφηγητῆ, τοῦ ἱστορικοῦ.

Βεβαίως σήμερα παραδεχόμαστε ὅτι ἕνα γεγονός δὲν τὸ βιώνουν ὅλοι οὔτε στὴν ἴδια ἐνταση οὔτε στὴν ἴδια ἔκταση ἀλλὰ καὶ οὔτε ἀπὸ τὴν ἴδια σκοπιά καὶ ἄποψη. Ἐτσι ὁ καθένας εἶναι διαφορετικὸς δέκτης καὶ διαφορετικὸς μομπὸς ἀνάλογα με τὴ σωματικὴ, ψυχικὴ καὶ πνευματικὴ ιδιοσύστασή του. Καὶ ἀνάλογα ἀντιλαμβάνεται, βιώνει καὶ ἀναπαράγει τὸ γίνε-

σθαι ενός γεγονότος, ενός συμβάντος. Γιατί ο κάθε συγγραφέας ενός ιστορικού έργου, όπως και ο κάθε άνθρωπος στην οργανωμένη και δομημένη κοινωνία μας, επηρεάζεται στην εξέλιξη και στη διάπλυσή του —σωματικά, πνευματικά, ψυχικά— άμεσα και από το περιβάλλον, το οικογενειακό, κοινωνικό, οικονομικό, μέσα στο οποίο ζει και εξελίσσεται. Ἀνάλογα με τὰ αίτια, πού τόν ὀδήγησαν μέσα στη ζωή σ' αὐτήν ἢ στην ἄλλη κατεύθυνση, ζεῖ, σκέπτεται καί δρα καί κατά συνέπεια καί ὡς ἱστορικός ἀνάλογα χρησιμοποιεῖ στην ἱστορική ἀφήγησή του τήν πηγή ἢ τὸ βοήθημα.

Ὁ ἀναγνώστης ὁμως καί ὁ ἱστορικός δέν πρέπει νά ξεχνᾷ ὅτι σέ ἕνα ἱστορικό ἔργο, πού τὸ χρησιμοποιοῦμε ὡς πηγή, δέν ὑπάρχει μόνον ἡ ὑποκειμενικότητα ἐνός ἀτόμου, δηλ. τοῦ συγγραφέα τῆς πηγῆς, ἀλλά περισσότερων συγγραφέων ἀνάλογα με τὰ ἔργα πού χρησιμοποιήθηκαν γιά νά συνταχθεῖ ἡ πηγή.

Κατά συνέπεια μπορεῖ ἕνα ἔργο νά εἶναι πηγή, ἐφόσον ἐξιστορεῖ σύγχρονα με τὸ συγγραφέα τοῦ ὅλου ἔργου γεγονότα, δέν εἶναι ὁμως πηγή γιά τὰ προηγούμενα τμήματα τοῦ ἔργου, ἐφόσον ἐξιστοροῦνται γεγονότα προγενέστερα τοῦ συγγραφέα τῆς πηγῆς. Μὲ λίγα λόγια, μιὰ πηγή μετατρέπεται σέ βοήθημα, ἔστω καί ὅταν χωρίς πολλές μεταβολές χρησιμοποιεῖται ὡς πηγή ἀπὸ ἕνα μεταγενέστερό της.

II

Στὴ μεγάλη κατηγορία τοῦ «ἀπομνημονεύματος», τῶν ἀπομνημονευμάτων, ἀνήκει καί τὸ κείμενο τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου, πού ὁ ἴδιος ἔγραψε τὸ 1948 καί πού δημοσίευσε ὁ ἀνεψιός του καί ἐκτελεστής τῆς διαθήκης του Γ. Ν. Τασούδης τὸ 1970 (*Βιογραφικαὶ Ἀναμνήσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσάνθου τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος 1881-1949*, Ἀθῆνα 1970).

Τὸ ἔργο αὐτὸ ὁ Γ. Ν. Τασούδης τὸ εἶχε προσκομίσει δακτυλογραφημένο στην Ἐπιτροπὴ Ποντιακῶν Μελετῶν μερικὰ χρόνια πρὶν ἐκτυπωθεῖ καί τὸ παρέδωσε στὸν τότε πρόεδρο τῆς Ἐπιτροπῆς Ὁδ. Λαμψίδη γιά νά δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ. Εὐλογία ἦταν ἡ ἀπάντηση τῆς Ἐπιτροπῆς ὅτι ἔπρεπε πρῶτα νά τὸ διεξέλθει γιά νά δώσει μιὰ προκαταρκτικὴ θετικὴ ἀπάντηση. Μετὰ τὴ σχετικὴ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου τόσο ἀπὸ τὸν Ὁδ. Λαμψίδη ὅσο καί ἀπὸ τὸν τότε γενικό γραμματέα τῆς Ἐπιτροπῆς Σίμο Λιανίδη διατυπώθηκαν ὀρισμένες ἐπιφυλάξεις γιά τὸ αὐθεντικὸ τοῦ κειμένου καί ζητήθηκαν οἱ ἀπαραίτητες διευκρινίσεις. Ἀκόμα προτάθηκε στὸ Γ. Ν. Τασούδη νά δημοσιεύσει ἐν συνεχείᾳ τῶν Ἀναμνήσεων καί ἐπίσημα ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα θὰ τεκμηριῶναν τὸ κείμενο τοῦ Χρυσάνθου. Τέλος ἡ Ἐπιτροπὴ ἀποφάσισε νά ἐκδώσει τὸ ἔργο εὐθὺς ὡς θὰ εἶχε τὴν οικονομικὴ δυνατότητα.

Ὁ Γ. Ν. Τασούδης, μετὰ ἀπὸ μικρὸ διάστημα καί ὅταν πληροφορήθηκε

τήν προσωρινή οικονομική αδυναμία για την έκδοση, ζήτησε να του επιτραφεί το χειρόγραφο έργο. Αυτό και έγινε. Το 1970 ο Γ. Ν. Τασούδης εξέδωσε το έργο και δημοσίευσε σε παράρτημα στον ίδιο τόμο μερικά αποδεικτικά του κειμένου των *Αναμνήσεων* έγγραφα και άρθρα του μητροπ. Χρυσάνθου.

Ύστερα από δύο χρόνια ο ίδιος ο Γ. Ν. Τασούδης εξέδωσε και άλλο τόμο με τον τίτλο *Ο Άρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσάνθος ο από Τραπεζούντος, Η έθνική και εκκλησιαστική δράσις του 1926-1949* (Βιβλίον Δεύτερον). (Επιμέλεια Γεωργίου Ν. Τασούδη), Αθήναι 1972, και το 1977 τρίτο τόμο με τίτλο *Άρθρα και μελέται Χρυσάνθου Αρχιεπισκόπου Αθηνών του από Τραπεζούντος 1911-1949* (Βιβλίον Τρίτον). (Επιμέλεια Γεωργίου Ν. Τασούδη), Αθήναι 1977. Έτσι ολοκληρώθηκε, πάντα κατά την αντίληψη του εκδότη, η βιογραφία και η δράση του από Τραπεζούντος αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσάνθου. Σημειώνουμε ότι ο τόμος των *Αναμνήσεων* εξέδότη άνεξάρτητος χωρίς μνεία των δύο έπομένων και λογίστηκε εκ των ύστερων ως πρώτος τόμος των δύο άλλων, που πήραν τη σειρά δεύτερος και τρίτος.

III

Τό όλο κείμενο είναι διαιρεμένο σε σαράντα έπιμέρους θεματικά τμήματα, που στην έκδοση έχουν ως ακολουθως: 1. Παιδική ηλικία (1881-1897) (σ. 13)· 2. Σπουδαι (1897-1905) (σ. 25)· 3. Διορισμός ως καθηγητού του Φροντιστηρίου Τραπεζούντος και αρχidiaκόνου της 'Ι. Μητροπόλεως (1905-1907) (σ. 38)· 4. Σπουδαι εις Γερμανίαν και Έλβετίαν (1907-1911) (σ. 48)· 5. Διορισμός ως αρχισυντάκτου της «Εκκλησιαστικής Άληθείας» και αρχιεφύλακος του Οίκουμενικου Πατριαρχείου υπό του Πατριάρχου 'Ιωακείμ Γ' (1911-1912) (σ. 57)· 6. Άποστολή εις Βενετίαν ως έξάρχου του Οίκ. Πατριαρχείου προς μελέτην και ρυθμισιν των πραγμάτων της Έλληνικής Κοινότητος (1912) (σ. 65)· 7. Διέλευσις έξ Αθηνών και συνάντησις μετά του Έλ. Βενιζέλου κατά τάς παραμονάς του Βαλκανικου Πολέμου (1912) (σ. 67)· 8. Έπιστροφή εις Κωνσταντινούπολιν και υποβολή της εκθέσεως επί του ζητήματος της Κοινότητος Βενετίας εις τον Πατριάρχην 'Ιωακείμ Γ' (1912) (σ. 69)· 9. Άσθένεια και θάνατος 'Ιωακείμ Γ' - Ένέργειαι προς έκλογήν νέου Πατριάρχου - Έκλογή Γερμανου Ε' (1912-1913) (σ. 70)· 10. Α' Βαλκανικός Πόλεμος - Δολοφονία Γεωργίου Α' (1913) (σ. 75)· 11. Έκλογή ως Μητροπολίτου Τραπεζούντος (1913) (σ. 76)· 12. Έπίσκεψις εις Αθήνας πρό της αναχωρήσεως εις Τραπεζούντα (1913) (σ. 80)· 13. Αναχωρήσις, άφιξις εις Τραπεζούντα και άνάληψις καθηκόντων (1913-1914) (σ. 83)· 14. Κήρυξις του Α' Παγκοσμίου Πολέμου - Ένέργειαι του Μητροπολίτου προς προστασίαν των χριστιανικών πληθυσμών (1914-1915)

(σ. 90)· 15. Αί Ἀρμενικαὶ σφαγαὶ καὶ ἡ πολιτεία τοῦ Μητροπολίτου (1915-1916) (σ. 103)· 16. Διάσπασις τοῦ Τουρκικοῦ μετώπου καὶ κατάληψις τῶν Ἐρζερούμ ὑπὸ τῶν Ρώσων (1916) (σ. 120)· 17. Ἀποχώρησις τῶν Τουρκικῶν ἀρχῶν ἐκ Τραπεζοῦντος καὶ σχηματισμὸς προσωρινῆς Κυβερνήσεως ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Μητροπολίτου (1916) (σ. 126)· 18. Εἴσοδος τῶν Ρωσικῶν στρατευμάτων εἰς Τραπεζοῦντα (1916) (σ. 129)· 19. Ἄφιξις καὶ ὑποδοχὴ τοῦ Ἀντιβασιλέως τοῦ Καυκάσου Μ. Δουκὸς Νικολάου Νικολάϊεβιτς εἰς Τραπεζοῦντα (1916) (σ. 133)· 20. Ἐκτέλεισις μουσικῆς ἀποστολῆς ἀναθεθείσης εἰς τὸν Μητροπολίτην παρὰ τοῦ Μ. Δουκὸς (1916) (σ. 137)· 21. Περιοδεῖα τοῦ Μητροπολίτου εἰς περιοχὰς τοῦ Πόντου καὶ σύγκρουσις μετ' ὠρισμένας ρωσικὰς στρατιωτικὰς ἀρχὰς (1916-1917) (σ. 141)· 22. Ρωσικὴ ἐπανάστασις καὶ ἐκθρόνισις τοῦ Τσάρου Νικολάου Β' (1917) (σ. 153)· 23. Νέα περιοδεῖα τοῦ Μητροπολίτου ἀνὰ τὰ χωρία τῆς ἐπαρχίας (1917) (σ. 158)· 24. Ὅπισθοχώρησις τοῦ Ρωσικοῦ στρατοῦ καὶ ἐνέργειαι τοῦ Μητροπολίτου διὰ τὴν προστασίαν τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν ἐν ὄψει νέας καταλήψεως τῆς Τραπεζοῦντος ὑπὸ τῶν Τούρκων (1917) (σ. 162)· 25. Τὰ ὄργια τῶν τσετέδων ἐν Πόντῳ καὶ αἱ τελευταῖαι ἡμέραι τῆς Ρωσικῆς κατοχῆς Τραπεζοῦντος - Γαλλικαὶ προτροπαὶ πρὸς συργρότησιν Ἑλληνικοῦ συντάγματος (1918) (σ. 168)· 26. Ἀνακατάληψις τῆς Τραπεζοῦντος ὑπὸ τῶν Τούρκων, πολιτικὴ τοῦ Μητροπολίτου πρὸς προστασίαν τῶν χριστιανῶν (1918) (σ. 175)· 27. Συνθηκολόγησις τῆς Τουρκίας καὶ εἴσοδος Συμμαχικῶν στρατευμάτων καὶ στόλου εἰς Κων/πολιν (1918) (σ. 183)· 28. Ἐκλογή Μητροπολίτου ὡς μέλους τῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Οἴκ. Πατριαρχείου πρὸς προάσπισιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀλυτρώτου ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Συνδιάσκεψιν τῆς Εἰρήνης - Ἀναχώρησις μέσῳ Βατοῦμ εἰς Κων/πολιν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ἀθήνας καὶ Μασσαλίαν (1919) (σ. 184)· 29. Ἄφιξις εἰς Παρισίους καὶ πρῶται συνεννοήσεις μετὰ τῶν ἐκπροσώπων τῆς Ἑλλάδος (1919) (σ. 190)· 30. Ἐπίσκεψις εἰς Jules Cambon, ἐνημέρωσις Ἑλληνικῆς αντιπροσωπείας, συνάντησις μετ' Βρατιάνου (1919) (σ. 193)· 31. Ἐπίσκεψις εἰς Πρόεδρον Wilson, νέαι ἐπαφαὶ μετ' Ἑλληνικὴν ἀντιπροσωπεῖαν, ἄφιξις Τουρκικῆς ἀντιπροσωπείας, ἔγγραφον Balfour καὶ ἀποτυχία ταύτης, συνάντησις μετ' Denys Cochin (1919) (σ. 199)· 32. Συνεννοήσεις μετὰ Ἀρμενικῆς ἀντιπροσωπείας (1919) (σ. 207)· 33. Ταξιδίον εἰς Ἀγγλίαν καὶ ἐνέργειαι ὑπὲρ τοῦ Πόντου (1919) (σ. 209)· 34. Τελευταῖαι ἐνέργειαι ἐν Παρισίοις ὑπὲρ τοῦ Πόντου (1919) (σ. 226)· 35. Ἀναχώρησις ἐκ Παρισίων, ἄφιξις εἰς Ἀθήνας καὶ ἐπαφαὶ διὰ τὸ θέμα τοῦ Πόντου (1919) (σ. 243)· 36. Ταξιδίον εἰς Θεσσαλονίκην (1919) (σ. 257)· 37. Ἐπιστροφὴ εἰς Κων/πολιν, ἄρνησις Ἠνωμένων Πολιτειῶν ὅπως ἀναλάβουν ἐντολήν ἐν Τουρκίᾳ (1919) (σ. 260)· 38. Προτάσεις Μητροπολίτου πρὸς συνεννόησιν μετὰ τῶν Τούρκων (1919) (σ. 265)· 39. Ἐπιστροφή εἰς Τραπεζοῦντα καὶ ἀναχώρησις εἰς Καύκασον (1919) (σ. 270)· 40. Νέα πρόσκλησις ὑπὸ Ἑλ. Βενιζέλου, μετάβασις εἰς Παρισίους καὶ Λονδὶνον καὶ διαβήματα ὑπὲρ τοῦ Πόντου (1920) (σ. 281).

Ὁ πίνακας αὐτὸς τῶν περιεχομένων πού δημοσιεύει ὁ Γ. Ν. Τασούδης πολὺ πιθανόν δὲν εἶναι τελείως αὐθεντικὸ κείμενο χειρὸς Χρυσάνθου, γιατί παρατηροῦνται ὀρισμένες ἀβλεψίες, π.χ. στὸν ἀρ. 3 ἡ χρονολογία 1905-1907 δὲν εἶναι ὀρθή, διότι ὁ Χρυσάνθος διορίζεται ὡς καθηγητῆς στὴν Τραπεζοῦντα καὶ ἀναλαμβάνει τὸ 1903, ὅπως τὸ ἐπιμαρτυρεῖ ὁ ἴδιος στὸ ἔργο του «Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», *Ἀρχεῖον Πόντου* 4-5 (Ἀθήναι 1934), σ. 666. Ἀκόμα ἡ χρονολογία 1911-1912 τοῦ ἀρ. 5 δὲ φαίνεται νὰ εἶναι ὀρθή, διότι ὁ Χρυσάνθος ἦταν ἀρχισυντάκτης τοῦ περιοδικοῦ *Ἐκκλησιαστικῆ Ἀλήθεια* μέχρι τὰ μέσα τοῦ 1913, ὅποτε ἐξελέγη μητροπολίτης Τραπεζοῦντος. Ὁ ἔνδοιασμός γιὰ τὸ αὐθεντικὸ τοῦ πίνακα περιεχομένων ἐνδυναμώνεται ἀκόμα περισσότερο ἀπὸ ἓνα δακτυλογραφημένο πίνακα περιεχομένων τοῦ ἴδιου ἔργου πού μᾶς παρέδωσε ὁ Γ. Ν. Τασούδης καὶ πού ἔχουμε στὰ χέρια μας. Ἐκεῖ δὲ γράφονται χρονολογίες σὲ κάθε τμήμα τοῦ πίνακα περιεχομένων καὶ ἀκόμα ὑπάρχουν διαφορὲς στὸν πίνακα αὐτὸν μὲ ἐκεῖνον πού δημοσιεύθηκε στὴν ἀρχὴ τῶν *Ἀναμνήσεων*. Οἱ μικρὲς διαφορὲς στὸ κείμενο τοῦ πίνακα περιεχομένων μέχρι τὸ κεφάλαιο 22 γίνονται πολὺ μεγαλύτερες στὰ ὑπόλοιπα κεφάλαια. Στὸ δικό μας δακτυλογραφημένο πίνακα φτάνουν τὸν ἀριθμὸ 32 καὶ μὲ τὸν ἐπίλογο τὸν ἀριθμὸ 33 σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν τυπωμένο πίνακα πού φτάνει τὸν ἀριθμὸ 40 καὶ 41. Δίνω τὸν πίνακα αὐτὸν ὅπως εἶναι ὕστερα ἀπὸ τὸ κεφάλαιο 22. (Οἱ ἀριθμοὶ σὲ παρενθέσεις σημειώνουν προφανῶς τίς σελίδες τοῦ χειρογράφου τοῦ μητροσ. Χρυσάνθου. Ἔτσι οἱ ἀριθμοὶ 159-173 ἀντιστοιχοῦν στίς σήμε-ρα τυπωμένες σελίδες 168-176):

23. Τὰ ὄργια τῶν τσετέδων ἐν Πόντῳ, ἡ ἀσκηθεῖσα Πολιτικῆ καὶ ἀνακατάληψις τῆς Τραπεζοῦντος ὑπὸ τῶν Τούρκων (σσ. 159-173)· 24. Συνθηκολόγησις τῆς Τουρκίας καὶ εἰσοδος τῶν Συμμαχικῶν στρατευμάτων καὶ τοῦ Στόλου εἰς Κωνσταντινούπολιν (σσ. 174-175)· 25. Διάσκεψις Παρισίων καὶ ἐκλογὴ τοῦ Μητροπολίτου ὑπὸ τοῦ Οἴκ. Πατριαρχείου ὡς μέλους τῆς τετραμελοῦς Ἐπιτροπῆς πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀλυτρώτου ἑλληνισμοῦ (σ. 176)· 26. Ἀναχώρησις Μητροπολίτου μέσῳ Βατοῦμι εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ἀθήνας καὶ Παρισίους (σσ. 177-182)· 27. Ζήτημα Πόντου, δικαιωμάτων ἀλυτρώτου ἑλληνισμοῦ καὶ διαχείρησις αὐτοῦ (σσ. 182-260)· 28. Ἄρνησις τῆς Ἀμερικῆς ἀναλήψεως mandat ἐν Τουρκίᾳ (σσ. 261-262)· 29. Πρότασις Μητροπολίτου πρὸς συνεννόησιν μὲ τοὺς Τούρκους (σσ. 262-265)· 30. Ἐπιστροφὴ Μητροπολίτου εἰς Κωνσταντινούπολιν, Τραπεζοῦντα καὶ ἐκεῖθεν ἀναχώρησις αὐτοῦ εἰς Καΐκασον (σσ. 266-277)· 31. Νέα πρόσκλησις τοῦ Μητροπολίτου ὑπὸ τοῦ Ἐλευθ. Βενιζέλου ἵνα μεταβῇ ἐκ νέου εἰς Παρισίους πρὸς ὑπεράσπισιν παρὰ τῇ Διασκέψει τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀλυτρώτου ἑλληνισμοῦ (σ. 277)· 32. Ἀφίξις Μητροπολίτου εἰς Παρισίους καὶ διαβήματα αὐτοῦ εἰς Παρισίους καὶ Λονδίνον (σσ. 278-283)· 33. Ἐπίλογος (σσ. 278-283).

Ἔτσι ὁ ἔντυπος πίνακας περιεχομένων τῶν *Ἀναμνήσεων* νομίζουμε ὅτι

δὲν ἔχει γραφεῖ ἀπὸ τὸ Χρυσάνθου ἀλλὰ ὅτι διαμορφώθηκε προκειμένου νὰ ἐκδοθοῦν οἱ Ἐκκλησιαστικαὶ Ἐπισημοποιήσεις. Ἀσφαλῶς ὀφείλεται στὸν ἐπιμελητὴ Γ. Ν. Τασοῦδη, πού τὸν συνέθεσε γιὰ νὰ διευκολύνει τὸν ἐννοιολογικὸ χωρισμὸ τοῦ κειμένου, τὸ ὅποιο χωρίστηκε δυὸ φορές διαφορετικὰ.

Ἀκόμα ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως Γ. Ν. Τασοῦδης προσέθεσε ὡς ἀρ. 41 «Ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος διὰ τὴν ἔναντι τῶν ἐν Ἀνατολῇ χριστιανῶν καὶ εἰδικώτερον τῶν Ἑλλήνων στάσις τῶν Μεγάλων Δυνάμεων (1914-1923)», σ. 287, τὸ ὅποιο δὲν εἶναι τμῆμα τοῦ κειμένου τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου. Ἄλλωστε ὁ ἴδιος ἐκδότης στὴ σ. 287 γράφει:

«Μέχρις αὐτοῦ τοῦ σημείου ἐξικνεῖται ἡ ἀφήγησις τοῦ ἀειμνήστου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ Πάσης Ἑλλάδος Χρυσάνθου, τοῦ ἀπὸ Τραπεζοῦντος.

Δὲν θεωροῦμεν ὅμως ἄσκοπον νὰ παραθέσωμεν ἐν κατακλείδι ὅσα διαλαμβάνει μὲ ὀδύνην περὶ τῆς στάσεως τῶν χριστιανικῶν Δυνάμεων καὶ τῶν Συμμάχων μας εἰς τὸ σύγγραμμά του «Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σ. 782. «“Ὑπὸ τὴν ἔνοχον ἀδιαφορίαν τῆς χριστιανικῆς Δύσεως ἐν ἔτει 1453 ἔπεσεν ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ ἐν ἔτει 1461 ἡ Τραπεζοῦς καὶ κατεστράφη ὀλόκληρος ἀκμαῖος πολιτισμὸς.

Τῇ ἐνόχῳ συνεργασίᾳ» [στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος»: συνεργία] «δύο μεγάλων χριστιανικῶν Δυνάμεων τῆς Δύσεως τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Αὐστρίας κατὰ τὰ ἔτη 1914-1918 ἐσφάγη ὑπὸ τῶν Νεοτούρκων ὀλόκληρον ἔθνος, τὸ Ἀρμενικόν, καὶ ἑκατοντάδες χιλιάδων Ἑλλήνων βιαίως ἀπεσπάρθησαν ἀπὸ τῶν ἐστιῶν αὐτῶν καὶ ἀπέθανον ἐν τῇ ἔξορίᾳ.

Τῇ ἐνόχῳ συνεργασίᾳ» [στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος»: συνεργία] «τῶν συμμάχων χριστιανικῶν Δυνάμεων τῆς Δύσεως κατὰ τὰ ἔτη 1919-1922 τὸ ἐθνικὸν κίνημα τῶν Τούρκων τοῦ Μουσταφᾶ Κεμάλ πασᾶ συνεπλήρωσε τὸ ἔργον τῶν Νεοτούρκων καὶ κατὰ ἑκατοντάδας ἀπηγχονίζοντο Ἕλληνες κληρικοὶ καὶ πρόκριτοι τοῦ Πόντου, ἐν οἷς καὶ ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Μητροπόλεως Τραπεζοῦντος ἀειμνήστος Ματθαῖος Κωφίδης, ἐν ᾧ χιλιάδες ἄλλαι στρατευσίμων νέων κατεδικάζοντο εἰς τὸν θάνατον διὰ τῆς πείνης καὶ τῶν ταλαιπωριῶν θάνατον ἐν τῇ ἔξορίᾳ. Καὶ ἐπῆλθε κατὰ Αὐγουστον τοῦ 1922 ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ καὶ ἐπικολούθησεν ἐν ἔτει 1923 ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν καὶ ἡ ἐντεῦθεν ἐρήμισις Πόντου, Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Θράκης καὶ ἡ καταστροφὴ ὀλοκλήρου χριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ. Καὶ ἐσβέσθη ἡ Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος «καὶ κληρονομία ἡμῶν μετεστράφη ἄλλοτρίοις’...».

IV

Γιὰ νὰ κατατάξουμε καὶ νὰ ἀξιολογήσουμε τὸ αὐτοβιογραφικὸ αὐτὸ κείμενο τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου πρέπει νὰ ἐρευνήσουμε πῶς εἶναι γραμμένον, πότε ἐγράφη καὶ τὰ συναφῆ μὲ τὶς ἐρωτήσεις αὐτῆς θέματα.

1. Τὸ κείμενο, ὅπως ἔχει ἐκδοθεῖ, παρουσιάζεται σὲ δύο μορφές. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τὴν 14η Ἰουλίου 1919 ἔχουμε ἓνα συνεχές κείμενο, χωρὶς νὰ εἶναι χωρισμένο σὲ ἡμερολογιακὰ χρονικὰ διαστήματα. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ ὕστερα, δηλ. μετὰ τὴν 14η Ἰουλίου 1919 ἕως τὸ τέλος (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀφήγηση στίς σσ. 280-286, ὅπου ἐξιστορεῖται μὲ τὴν καταγραφή πολὺ λίγων λεπτομερειῶν τὸ δεύτερο ταξίδι τοῦ μητροπολίτη στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, καὶ μάλιστα στὴν Ἀγγλία, ὕστερα ἀπὸ τηλεγραφικὴ πρόσκληση τοῦ Βενιζέλου), εἶναι χωρισμένο στὸν τύπο ἡμερολογίου. Ἐκεῖ καταγράφονται συνοπτικῶς συναντήσεις τοῦ μητροπολίτη μὲ ἄλλα πρόσωπα καὶ ἐνέργειες τοῦ ἰδίου γιὰ τὴν ὑπόθεσι γιὰ τὴν ὁποία βρισκόταν τότε στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Πρέπει νὰ προσθέσω ὅτι τὴν ἡμερολογιακὴ αὐτὴ καταγραφή γίνεται μὴ κάποια ἐξαίρεση ὡς πρὸς τὴν ἔκτασι καὶ τὴν ἐπεξεργασία (εἴτε τότε εἴτε τὸ 1948) τοῦ ἡμερολογιακοῦ περιεχομένου γιὰ τὶς χρονολογίες ἀπὸ 27 Ἰουλίου 1919 μέχρι 1η Αὐγούστου 1919. Γιὰ τὶς ἔξι αὐτὲς μέρες γράφονται κάπως ἐκτεταμένα τὰ τῆς παραμονῆς τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου στὴν Ἀγγλία, καὶ ἰδίως τὰ τῆς ἐπαφῆς του μὲ τὴν Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία. (Γιὰ τὸ ἴδιο θέμα, δηλ. τῆς ἐπαφῆς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας μὲ τὴν Ἀγγλικανικὴ γιὰ ἐνδεχόμενη ἔνωσι τῶν Ἐκκλησιῶν, ὁ Χρυσάνθος εἶχε ἐπαφὲς στὴν Ἀγγλία καὶ κατὰ τὸ δεύτερο ταξίδι του ἀπὸ Φεβρουάριου καὶ μεταγενέστερα τὸ 1920). Πρέπει νὰ προσθέσωμε ὅτι ὁ μητροπ. Χρυσάνθος θὰ ὑποβάλει ἔκθεσι γιὰ τὸ διεκκλησιαστικὸ αὐτὸ θέμα καὶ γιὰ τὶς συζητήσεις του μὲ τὴν Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, τὸ ὁποῖο μεταγενέστερα θὰ προωθήσει συζητήσεις μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν.

2. Τὸ κείμενο, ὅπως ἔχει ἐκδοθεῖ, ἔχει γραφεῖ τὸ 1948. Πράγματι ὁ ἴδιος ὁ μητροπ. Χρυσάνθος ἐσημείωσε στὴν ἀρχὴ τῶν Ἀναμνήσεων «Γλυφάδα 31/5/1948», καὶ στὸ τέλος τῆ χρονολογία «1948». Εἶναι ὁμοῦς τὸ κείμενο αὐτὸ τοῦ 1948 ἢ ἀντιγραφή ἢ, καλύτερα, ἡ πρώτη καταγραφή τῆς μερικῆς αὐτοβιογραφίας του; Βέβαια ὄχι. Καὶ ὑπάρχουν ἀποδείξεις. Θὰ σχολιάσουμε ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα αὐτὸ τὰ ἐπιμέρους τμήματα τῶν Ἀναμνήσεων παραπέμποντας σὲ τίτλους τῶν κεφαλαίων καὶ σὲ σελίδες τῆς ἐκδόσεως τῶν Ἀναμνήσεων καί, ἐνδεχομένως, τῆς «Ἐκκλησίας Τραπεζοῦντος».

— σσ. 13-38, ἀπὸ τὴ γέννησι τοῦ Χρυσάνθου μέχρι καὶ τὴν ἀποπεράτωσι τῶν σπουδῶν στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης: Τὸ τμήμα αὐτὸ εἶναι ἀκριβῶς ἀναμνήσεις τοῦ μητροπολίτη ἀπὸ τὴν παιδικὴ καὶ νεανικὴ ἡλικία καὶ ἀπὸ τὴ σπουδαστικὴ περίοδο τῆς ζωῆς του. Ἐνδεικτικὸ τοῦ πότε ἐγράφη τὸ τμήμα αὐτὸ εἶναι ἡ χρησιμοποίησι —καὶ ἡ πολλὰς φορὰς χρησιμοποίησι— τοῦ ῥήματος «ἐνθυμοῦμαι» (σσ. 31, 32, 33, 34, 35, 38), ἀλλὰ καὶ ἡ ἀναγραφή τοῦ ἀποσπάσματος (σ. 25) στίς Ἀναμνήσεις: «Ἦτο τὸσον ὥραία ἡ ζωὴ ἐκεῖνη, ὥστε καὶ σήμερον ἀκόμη τινὲς τῶν τότε συνταξιατῶν νοσταλγοῦν πρὸς αὐτήν, καὶ ὅπως μοι ἔγραφε τελευταίως παλαιὸς φίλος συνταξιώτης, τότε Τιμολέων Βαρδαλῆς καὶ τώρα Μπρούκλης, καλῶς ἐγκατεστημένος ἐν Ἀμερικῇ, ἡ ἀνάμνησις τῶν μαθητικῶν ἐκείνων χρόνων τὸ

σον τὸν ἀνακουφίζει, ὥστε εἰς στιγμὴν μεγάλου καμάτου στρέφει κατὰ 50 ἔτη ὀπίσω τὸν ἡμεροδείκτην, διὰ τὴν νὰ ξεκουρασθῇ...». Στὴν ἴδια ἐνότητα περιλαμβάνονται καὶ οἱ σσ. 25-38 πού ἀναφέρονται στὴ ζωὴ τοῦ Χρυσάνθου στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης. Τὸ τμήμα αὐτὸ νομίζω ὅτι (ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο σσ. 13-24) ἐγράφη τὸ 1948 μὲ βοήθῃ ὄχι μόνο τῆς ἀναμνήσεως, ἀλλὰ ἴσως καὶ μικρῆς διάσπαρτες σημειώσεις, πού ὁ μητροπ. Χρυσάνθος εἶχε ἀπὸ τὰ χρόνια ἐκεῖνα.

— Οἱ σσ. 38-48 ἀναφέρονται στὴν παραμονὴ τοῦ Χρυσάνθου στὴ Μητρόπολη Τραπεζοῦντος ὡς ἀρχιεπισκόπου καὶ ὡς —τὴν περισσότερην χρονικὴ περίοδο— ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου. Καὶ τὸ τμήμα αὐτὸ νομίζουμε ὅτι γράφεται σὲ συνεχῆ λόγῳ τὸ 1948 μὲ βάση καὶ πάλι σημειώσεις γεγονότων, προσώπων καὶ ἐνεργειῶν γιὰ τὴ δράση του στὰ τέσσερα χρόνια παραμονῆς του στὴν Τραπεζοῦντα. Ἀκόμα χρησιμοποίησε καὶ τὴν ἔκθεση πού ὑπέβαλε στὸ μητροπολίτη Τραπεζοῦντος γιὰ τὴ δράση του ὡς ἀρχιερατικοῦ ἐπιτρόπου καὶ τὴν ἔκθεση γιὰ τὸν ἴδιο τὸ μητροπολίτη καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τὸ 1907 γιὰ τὴν τακτοποίηση τῆς μονῆς Σουμελά. (Βλ. καὶ «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σσ. 666, 671).

— σσ. 48-57. Καὶ στὸ τμήμα αὐτὸ, ὅπως καὶ στὰ προηγούμενα, ἐξιτορεῖται, τὸ 1948, σὲ συνεχῆ λόγῳ, μὲ βάση ἀναμνήσεις καὶ σύντομες σημειώσεις γιὰ πρόσωπα καὶ ἐνέργειες, ἢ δράση τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου κατὰ τὴν παραμονὴ του γιὰ σπουδὲς στὴ Γερμανία καὶ στὴν Ἑλβετία.

— Οἱ σσ. 57-65 ἀναφέρονται στὴ ζωὴ τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 1911 μέχρι τὰ μέσα τοῦ 1913 εἶχε ὀριστεῖ ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἀρχισυντάκτης τοῦ περιοδικοῦ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*. Ἀσφαλῶς εἶχε κρατήσει ὀρισμένες σημειώσεις γιὰ πρόσωπα καὶ ἐνέργειες. Πάντως ἡ συγγραφή τῶν σελίδων αὐτῶν ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1948 μὲ βάση τὸ ἴδιο τὸ περιοδικὸ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, πού περιεῖχε τὴ δράση καὶ τὰ ἄρθρα τοῦ Χρυσάνθου. Ἀναφέρω μιὰ πρόταση ἀπὸ τῆς *Ἀναμνήσεως*, ὅπου φαίνεται μετὰ παρέλευση περίπου 35 ἐτῶν ἢ νοσταλγία καὶ ἡ ἀναπόληση τῶν χρόνων ἐκεῖνων. Μιλώντας γιὰ τὴν Ὄργανωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνῶ ὁ ἴδιος, μέλος τῆς Ὄργανώσεως καὶ ἐνθερμὸς ὑποστηρικτῆς τῆς ιδεολογίας τῆς, διηύθυνε τὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, γράφει: «Ἦτο πράγματι ὁ τότε ἐθνικὸς ἀγὼν ὡραῖος καὶ καρποφόρος καὶ ἐπεδοκιμάζετο ὑπὸ πάντων». Οἱ σκέψεις αὐτὲς ἦταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ συγκυρία τῶν γεγονότων τοῦ 1948, ὅταν ἔγραφε τῆς *Ἀναμνήσεως* του. (Βλ. ὑπαινικτικὴ ἀναφορὰ στὴν Ὄργανωση Κωνσταντινουπόλεως, «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σ. 751, σημ. 3).

— Στῆς σσ. 65-67 ὁ μητροπ. Χρυσάνθος ἀναφέρεται στὴν ἀποστολὴ του ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο γιὰ τακτοποίηση τῆς Κοινότητος τῆς Βενετίας. Τῆς σελίδες αὐτῆς ἀσφαλῶς τῆς ἔγραψε μὲ βάση σημειώσεις καὶ τὴν ἔκθεση πού ὑπέβαλε στὸ Πατριαρχεῖο τὸ 1912.

— Οἱ σσ. 67-76 ἀναφέρονται στὸ ταξίδι πού ἔκανε ὁ Χρυσάνθος ὡς

μητροπολίτης Τραπεζούντος στην Ἀθήνα, στην πρώτη του συνάντηση με τὸ Βενιζέλο, στὴ συνάντησή του καὶ στὴν ἀντάλλαγή γνώμων με τὸν Ἴωνα Δραγοῦμη ὡς καὶ τὸ θάνατο τοῦ πατριάρχη Ἰωακείμ Γ' καὶ τὴν ἐκλογή νέου. Τὶς σελίδες αὐτές, ὅπως:

— καὶ τὶς ἐπόμενες σσ. 76-82, ποὺ ἀναφέρονται στὴ δευτέρῃ του συνάντηση με τὸ Βενιζέλο γιὰ νὰ τοῦ ὑποβάλει ὑπόμνημα τῶν Ἑλλήνων τῆς Δυτικῆς Θράκης γιὰ τὴν αὐτονομία τῆς περιοχῆς (δεύτερο δεκαπενθήμερο Αὐγούστου 1913) ὅπως καὶ στὴ νέα του συνάντηση με τὸν Ἴωνα Δραγοῦμη, τὶς ἔγραψε τὸ 1948 με βάση ἀσφαλῶς λεπτομερειακῶς γιὰ τὰ γεγονότα καὶ τὶς συναντήσεις σημειώσεις. Ὁ μητροπ. Χρῦσανθος κρατοῦσε σημειώσεις ἡμερολογιακοῦ χαρακτῆρα ὄχι γιὰ γεγονότα συνήθη καὶ χωρὶς σημασία ἀλλὰ γιὰ συμβάντα ποὺ καθόριζαν τὴ ζωὴ τὴ δική του καὶ τῶν ἀνθρώπων ποὺ εἶχε στὸ ποίμνιό του ἢ ἀκόμη τὴ ζωὴ τοῦ Οἰκουμηνικοῦ Πατριαρχείου καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τότε, στὴν ἐποχὴ του, ἦταν πολὺ διαδεδομένη στοὺς πνευματικὸς καὶ πολιτικὸς κύκλους ἡ συγγραφή παρόμοιων ἡμερολογιακοῦ χαρακτῆρα ἀπομνημονευμάτων. [Στὰ χρόνια 1909-1922 συμβαίνουν γεγονότα καθοριστικὰ καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ γενικότερα γιὰ τὴ Βαλκανικὴ καὶ τὴν Εὐρώπη. Οἱ Ἕλληνες, μάρτυρες καὶ συνεργοί, ἐξέφρασαν τὴν ἀποπῆ τους καὶ περιέγραψαν τὴ συμμετοχὴ τους με τὴ συγγραφή αὐτοβιογραφικῶν ἔργων. Βλ. τὰ ὅσα γράφει ὁ Κ. Δημαρᾶς (*Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1948, σσ. 242 κ.ἑξ.) γιὰ τὴ μετεπαναστατικὴ περίοδο τοῦ 1821 καὶ ὁ Γ. Κουρνούτος, *Τὸ ἀπομνημονεύμα, 1453-1953*, τόμ. 1, Ἀθήνα 1953, σσ. 11-47]. Οἶδιος ὁ Χρῦσανθος σὲ ἓνα του γράμμα πρὸς τὴν Πηνελόπη Δέλτα (*Ἀλληλογραφία Πηνελόπης Δέλτα*, ἐπιστολὴ [Ἀθήνα 15.12.1924], σ. 417) γράφει τὸ 1925 πὼς μέσα σὲ κιβώτια εἶχε πολλὰς σημειώσεις καὶ στὴν περίπτωση τῆς ἐπιστολῆς σημειώσεις ἐπισημονικοῦ χαρακτῆρα σχετικῶς με τὴν τοπογραφία τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ στὴν Παλαιστίνη.

— σσ. 83-129: Περίοδος τῆς παραμονῆς τοῦ Χρῦσανθου στὴν περιοχὴ τοῦ Πόντου ὡς μητροπ. Τραπεζούντος. Προσπάθειές του γιὰ τὴ μείωση τῶν ταλαιπωριῶν τῶν Ἑλλήνων καθὼς καὶ συμπαρατάσῃ του γιὰ τὴ ματαίωση τῶν ἀρμενικῶν σφαγῶν τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1915. Στὸ τμῆμα αὐτὸ ὁ μητροπ. Χρῦσανθος παραθέτει καὶ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς τουρκικῆς διοικήσεως. Καὶ οἱ σελίδες αὐτές, ποὺ ἀφηγοῦνται γεγονότα μέχρι τὴν προέλαση τοῦ ρωσικοῦ στρατοῦ στὸν Ἀνατολικὸ Πόντο καὶ στὴν Τραπεζοῦντα, γράφονται τὸ 1948 με βάση σημειώσεις ποὺ ὁ Χρῦσανθος κρατοῦσε καὶ με βάση ἔγγραφα ποὺ φύλασσε καὶ βεβαίως με βάση τὶς προσωπικῆς του τραγικῆς ἀναμνήσεις. Μιὰ πρώτη ἀφήγησις τῶν γεγονότων ὁ Χρῦσανθος κατέγραψε στὴν «Ἐκκλησίᾳ Τραπεζούντος», σσ. 752-764.

Τὸ ἴδιο μετροῦμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὶς σσ. 129-175, ὅπου ἐξιστορεῖται ἡ ρωσικὴ κατοχὴ μέχρι τὴν ἀνακατάληψη τῆς Τραπεζοῦντας ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1918. Ὑπάρχουν πολλὰ ἔγγραφα τῆς περιό-

δου αυτής, ἐπιστολὲς Ρώσων ἐπισήμων καὶ ἀπαντήσεων τοῦ Χρυσάνθου, οἱ ὁποῖες καὶ παρατίθενται. Τὸ τμήμα αὐτὸ καταγράφεται τὸ 1948 μὲ βάση λεπτομερεῖς σημειώσεις καὶ ἔγγραφα πρὸς κρατοῦσε ὁ μητροπ. Χρυσάνθος γιὰ τὰ γεγονότα. Πρῶτη καταγραφή τῆς περιόδου αὐτῆς βλ. Χρυσάνθου, «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σσ. 764-771.

— σσ. 175-184. Ἡ ἀφήγηση φτάνει μέχρι τὴν ἀναχωρῆ στὶς 30.10.1918· γιὰ τοὺς λίγους μῆνες τῆς τουρκικῆς κατοχῆς στὴν περιοχὴ καταγράφονται ὀρισμένα μόνο γεγονότα. Βεβαίως ὁ Χρυσάνθος ὑπέβαλε ἔκθεση στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο γιὰ τὶς ταλαιπωρίες τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου στὸ τετραετές διάστημα 1914-18. Εὐλόγο εἶναι νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὁλόκληρη ἡ περίοδος τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εἶχε καταγραφεῖ σὲ σημειώσεις πρὸς κρατοῦσε ὁ Χρυσάνθος. Ἀλλιῶς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐξηγήσουμε τὴν παράθεση τῶν λεπτομερειῶν στὸ κείμενό του. Ἀφήγηση τῶν γεγονότων τῆς περιόδου αὐτῆς ὑπάρχει στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σ. 772.

— σσ. 184-209: Ἐξιστορεῖται τὸ πρῶτο ταξίδι τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου στὴ Δυτ. Εὐρώπη ὡς μέλους τῆς πατριαρχικῆς ἀποστολῆς στὴ Συνδιάσκεψη Εἰρήνης μὲ συναίνεση τοῦ Βενιζέλου. Μέχρι τὴ σ. 209 (14 Ἰουλίου 1919) ὁ Χρυσάνθος γράφει σὲ συνεχή λόγο τὰ γεγονότα καὶ τὶς συναντήσεις πρὸς ἐκεῖνους μὲ τοὺς Ἕλληνας ἐπισήμους (Βενιζέλο κ.ἄ.) καὶ ξένους (Γάλλους, Ἄγγλους καὶ ἀκόμα Ἀμερικάνους, καὶ μάλιστα μὲ τὸν πρόεδρο Wilson). Καὶ βεβαίως τὶς σελίδες αὐτές, πρὸς εἶναι σὲ συνεχή λόγο καὶ πρὸς ἐξιστοροῦν γεγονότα μέχρι τὶς 13 Ἰουλίου 1919, τὶς ἔγραψε ὕστερα ἀπὸ ἐπεξεργασία τὸ 1948 μὲ βάση σημειώσεις ἡμερολογιακοῦ χαρακτήρα σὰν σελίδες ἐνὸς ἡμερολογίου. Ἀφήγηση τῶν γεγονότων τῆς περιόδου αὐτῆς ὑπάρχει στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σσ. 772-782.

— Στὶς σσ. 209-280 συνεχίζεται ἡ καταγραφή γεγονότων μετὰ τὶς 14 Ἰουλίου 1919, συναντήσεων καὶ ἐνεργειῶν τοῦ Χρυσάνθου στὴ Γαλλία καὶ Ἄγγλια. Παρατίθενται ὄχι πιά σὲ συνεχή λόγο ἀλλὰ ὡς ἡμερολογιακές σημειώσεις, οἱ ὁποῖες ἀφραλῶς ὑπέστησαν καὶ κάποια ἐπεξεργασία τὸ 1948. Ἡ ἀφήγηση τῶν γεγονότων αὐτῶν παραδίδεται καὶ σὲ περιληπτικὴ συντομία στὴν ἔκθεση πρὸς ὑπέβαλε ὁ Χρυσάνθος στὸ Πατριαρχεῖο ὅταν ἐπανῆλθε ἀπὸ τὸ ταξίδι του στὶς 16.10.1919. Ἀπλὴ μνεία μερικῶν γεγονότων τῆς περιόδου αὐτῆς ὑπάρχει στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σσ. 771-782.

— Τέλος στὶς σσ. 280-287 ὁ Χρυσάνθος δίνει σὲ συνεχή λόγο τώρα μόνο λίγες λεπτομέρειες ἀπὸ τὸ δεύτερο ταξίδι του στὴν Ἄγγλια ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Βενιζέλου. Περιγράφεται ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἡ συνάντηση πολλῶν ἐπισήμων προσώπων, πρὸς ἦταν στὸ Λονδίνο, ὅπως καὶ τοῦ Βενιζέλου μαζί μὲ ἐκπροσώπους Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ἐκεῖ ὁ Χρυσάνθος μὲ βραχύλογη προσφώνηση ὑπεθυμίζει στὸν ἀρχιεπίσκοπο Καντεβουρίας ὅτι ἡ Ἄγγλια μπορεῖ μὲ τὴν προστασία της νὰ συμφιλιώσει τοὺς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς, πρὸς θὰ ἀποτελέσουν μιά ὁμοσπονδία λαῶν (ἦταν μέσα στὴν

ιδεολογία που είχε χαραχθεί από την 'Οργάνωση Κωνσταντινουπόλεως και από τον Ίωνα Δραγούμη). Αυτά συνέβαιναν τον 'Απρίλιο του 1920. Και καταλήγει ο μητροπ. Χρυσάνθος στις 'Αναμνήσεις με μία στιχομυθία με τον Βενιζέλο. 'Ο Βενιζέλος διαπιστώνει ότι τώρα, μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο και την ελάττωση του 'Ελληνισμού στις αλύτρωτες περιοχές δεν είναι πλέον δυνατόν να εφαρμοσθεί το πρόγραμμα του Ίωνα Δραγούμη. ('Ο μητροπ. Χρυσάνθος το υπαινίχθηκε στην προσφώνησή του, στην οποία ήταν παρών και ο Βενιζέλος). 'Ο Χρυσάνθος απαντά ότι βεβαίως πριν από τους Βαλκανικούς πολέμους το πρόγραμμα αυτό «ήδύνατο να εφαρμοσθῆ εύκολότερον». Διερωτάται κανείς γιατί ο συγγραφέας των 'Αναμνήσεων, το 1948, δεν έγραψε για γεγονότα, συναντήσεις και ενέργειές του μετά τη στιχομυθία αυτή που τη χρονολογεί απλά τον 'Απρίλιο του 1920. ('Εφόσον ο διάλογος αυτός έγινε στην 'Αγγλία πριν αναχωρήσουν από εκεί για τη Συνδιάσκεψη του Σάν Ρέμο της 'Ιταλίας, πρέπει να χρονολογηθεί πριν από τις 18 'Απρ. του 1920). 'Η άπορία παραμένει γιατί ο απομνημονευματογράφος δεν έγραψε το γεγονός, το αποφασιστικό για το ποντιακό ζήτημα, τη Συνδιάσκεψη αυτή, αλλά περάτωσε το αφήγημά του και το άφησε για τον ιστορικό βέβαια ήμιτελές. ('Η ἴδια άπορία γεννιέται και για το τέλος στην «'Εκκλησία Τραπεζούντος»). Μιά εξήγηση θά δοθεῖ παρακάτω.

Συμπερασματικά λοιπόν θεωρούμε ότι ο μητροπ. Χρυσάνθος το 1948 αποφασίζει να γράφει μία αυτοβιογραφία με βάση τις αναμνήσεις και τις σημειώσεις του για πρόσωπα και γεγονότα. Αυτές ανάλογα με την περίοδο της ζωής του, ήταν βραχυτάτες, λίγες ή περισσότερες ή ακόμα με καθαρά ημερολογιακό της δράσεώς του χαρακτήρα. Την απόφασή του να συνεχίσει να γράφει σε συνεχή λόγο το αφήγημά του το 1948 την ανακόπτει κάποιος εμπόδιο άγνωστο σ' ἐμᾶς, ἴσως —και αυτό είναι πολύ πιθανό— λόγοι υγείας, που δεν του ἐπιτρέπουν να συνεχίσει την ἐπεξεργασία των ημερολογιακών του σημειώσεων από τις 14 'Ιουλίου 1919 ἔως το τέλος του πρώτου ταξιδιού του στην Εὐρώπη το 1919. Στο ἐξώφυλλο των 'Αναμνήσεων του δακτυλογραφημένου κειμένου κάτω από τον τίτλο μέσα σε παρένθεση γράφει ο ἴδιος ο Χρυσάνθος «Γλυφάδα 31/5/1948». 'Η χρονολογία αυτή συμφωνεῖ ἀπολύτως με τοὺς πιθανοὺς λόγους υγείας που ὑπολογίζουμε ότι ἀνέστειλαν την περαιτέρω καταγραφή των 'Αναμνήσεων σε συνεχή λόγο μετά την ἀναγραφή στις 14 'Ιουλίου 1919. Σύμφωνα με τὰ Πρακτικά του Διοικητικοῦ Συμβουλίου της 'Επιτροπῆς Ποντιακῶν Μελετῶν ο μητροπ. Χρυσάνθος, πρόεδρος της ΕΠΜ, δὲν παρίσταται στις συνεδρίες ἀπὸ τις 12.5.1948 ἔως τὴν 1.12.1948 καὶ ἀκόμη τὸν ἐπόμενο χρόνο ἀπὸ τις 13.5.1949 ἔως τὸ θάνατό του στις 30 Σεπτ. 1949. Γιὰ τὴ δεύτερη πολὺμηνη ἀπουσία του στὰ Πρακτικά ἀναφέρεται ὅτι ὁ πρόεδρος ἦταν ἀσθενής, γιὰ τὴν προηγούμενη τοῦ 1948 δυστυχῶς δὲν ὑπάρχει αἰτιολόγηση.

3. 'Η απόφασή του να γράφει αυτά που ο ἴδιος θεωροῦσε σημαντικά

καί αποδεικτικά τῆς δράσεώς του δὲν ολοκληρώθηκε. Τὸ σκοπὸ τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου φανερῶνει ὁ τίτλος *Βιογραφικαὶ Ἀναμνήσεις*, πού ὁ ἴδιος ἔγραψε στὴν ἀρχὴ τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ αὐτοῦ κειμένου. Ὁ τίτλος αὐτὸς συμφωνεῖ τελειῶς μὲ τὸ πρῶτο κείμενο (σσ. 13-38), ὅπου καὶ μόνο ἡ συγχρὴ παρουσία τοῦ ῥήματος «ἐνθυμοῦμαι» (βλ. πιὸ πάνω σσ. 247-248) ἀποδεικνύει τὸ ὀρθὸ τῆς ἐπιλογῆς τοῦ τίτλου.

Ὅμως δὲ συμβαίνει τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴ συνέχεια τοῦ κειμένου, ἰδίως μὲ τὴν περίοδο τῆς ἀρχιουνταξίας πού εἶχε ἀναλάβει στὸ περιοδικὸ *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτήν. Ἀκόμα λιγότερο ἀνταποκρίνεται στὸ κείμενο πού μᾶς ἄφησε γιὰ τὸ διάστημα ἀπὸ 14 Ἰουλίου 1919 μέχρι τὸ τέλος τῆς περιόδου αὐτῆς. Ἐντούτοις καὶ στὰ κεφάλαια αὐτὰ ὀρισμένες σκέψεις τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου παραπέμπουν στὸν τίτλο:

— Ἐπὶ σαράντα μέρες φιλοξενήθηκε γιὰ τὶς διακοπές τοῦ καλοκαιριοῦ 1910 στὸ Dachau τῆς Γερμανίας ἀπὸ τὸν ποιητὴ Κωνσταντῖνο Χατζόπουλο. Καὶ γράφει: «Αἱ ἡμέραι τὰς ὁποίας ἐτέρασα μαζί του εἰς τὸ Dahau εἶναι ἀπὸ τὰς ὠραϊότερας ἡμέρας τῆς ζωῆς μου» (σ. 56).

— Στὸ κεφάλαιό ὅπου περιγράφει τὴν περίοδο 1911-1913 καὶ ἀφηγεῖται τὴ συμμετοχὴ του στὴν Ὁργάνωση Κωνσταντινουπόλεως σὲ συσχετισμὸ μὲ τὰ κύρια ἄρθρα πού ἔγραψε τότε στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* σημειώνει: «Ἦτο πράγματι ὁ τότε ἔθνικὸς ἀγὼν ὠραῖος καὶ καρποφόρος καὶ ἐπεδοκιμάζετο ὑπὸ πάντων» (σ. 59).

— Λίγο πρὶν ἀναχωρήσει γιὰ τὴν Τραπεζούντα ὡς μητροπολίτης, ἀφηγούμενος τὴ συμμετοχὴ του στὴν Κεντρικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιτροπὴ, περιγράφει ἓνα ἐπεισόδιο ἀπὸ τὶς ἐργασίες τῆς ἐπιτροπῆς αὐτῆς. Στὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ δὲ φαίνεται νὰ παίρνει μέρος, ἀλλὰ εἶναι ἀκριβῶς μιὰ ἀνάμνηση, καὶ ἀνάμνηση χαριτωμένη. Γράφει: «Ἐνθυμοῦμαι χαριτωμένα τινὰ ἐπεισόδια τῆς συνεργασίας ταύτης. Οὕτω π.χ. ἐν ἓκ τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς, ἐπειδὴ ἡ λέξις αἴξ, αἰγὸς ἐκρίνετο ἀκατάλληλος διὰ τὸ βιβλίον τῆς πρώτης καὶ δευτέρας τάξεως τοῦ δημοτικοῦ, ἡ δὲ κατσίκα ἐθεωρήθη μὴ προσήκουσα, προέτεινε ὅπως μὴ περιλάβουν τὰ ἀναγνωστικὰ βιβλία τὴν λέξιν καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ γνωστοτάτου τούτου κατοικιδίου ζώου, τὸ ὁποῖον εἶχε τὴν ἀτυχίαν νὰ λέγεται κατσίκα!» (σ. 79).

V

Στὴν ἀρχὴ ἐσημείωσα, τονίζοντας ἴσως ὑπερβολικά, τὸ ἔλλειμμα ἀντικειμενικότητας πού ὑπάρχει ἀκόμα καὶ σὲ μιὰ πηγὴ ἱστορίας. Γιατί —καὶ τὸ ἐπαναλαμβάνω— ἀκόμα καὶ ὅταν ὁ ἀφηγητῆς θέλει νὰ εἶναι ἀντικειμενικός, καὶ τότε ἀκόμη, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἄλλες, ἔξω ἀπὸ τὸ ἀτομὸ του ἀρνητικὲς γι' αὐτὸ αἰτίες, ὑπάρχουν πάντα αἰτία πού πηγάζουν ἀπὸ τὶς σωματικὲς, ψυχικὲς καὶ πνευματικὲς ιδιότητες τοῦ ἴδιου τοῦ ἀτόμου. Γιατί τὴν

πηγή της ιστορίας την αφηγείται ένα στόμα και τη γράφει ένα χέρι, που ανήκουν και τα δύο σε ένα ανθρώπινο όν που υπόκειται στην επίδραση της ιδιοσυστασίας του.

‘Ο παράγοντας υποκειμενικότητα αυξάνει —ή στην καλύτερη περίπτωση μπορεί να αυξάνει— όταν ένα ιστορικό κείμενο γράφεται από άτομο, το οποίο καταγράφει τα γεγονότα, τις πράξεις και τα συμβάντα, που το ίδιο το άτομο στη ζωή του είδε, άκουσε και έβρισε. Τα κείμενα αυτά τα ονομάζουμε απομνημονεύματα και ειδικότερα αυτοβιογραφικά απομνημονεύματα. Σημειώνω τη διαφορά μεταξύ του απομνημονευματογράφου και του ιστορικού ή καλύτερα του συγγραφέα μιας πηγής ιστορίας. ‘Ο δεύτερος έχει την πρόθεση και τη θέληση να καταγράψει ή να αφηγηθεί ιστορία, ο πρώτος γράφει απλώς αυτά που ο ίδιος θυμάται ή θεωρεί ότι είναι αξια μνήμης.

Γίνεται όμως αυτό στο απομνημόνευμα; ‘Ο καθένας, όταν αρχίζει να γράφει, έστω και μόνο για τον εαυτό του και για κανέναν άλλο, το χέρι του καθυστερεί και αντίστέκεται και δεν υπακούει εξολοκλήρου στον αυθόρμητισμό της μνήμης, αλλά άλλες αιτίες παρεμβάλλουν ειδικό φίλτρο ανάμεσα στις εικόνες και παραστάσεις της μνήμης και της καταγραφής τους. Και αν αυτά συμβαίνουν στο συγγραφέα μιας πηγής ιστορίας, στον ιστορικό, που θέλει να είναι αντικειμενικός και προσπαθεί να μην επηρεάζεται από τον εαυτό του —ακατόρθωτο στον άνθρωπο, υπάρχει απλώς κλιμάκωση της υποκειμενικότητας στους διάφορους ιστορικούς—, τότε ο συγγραφέας των απομνημονευμάτων υπόκειται εξολοκλήρου μόνο στη δική του μνήμη και στις δικές του δυνατότητες και ικανότητες να καταγράφει γεγονότα, ενέργειες και συμβάντα. Με άλλα λόγια, ενώ στον ιστορικό ή διαπάλη ανάμεσα στην αντικειμενικότητα και στην υποκειμενικότητα, εφόσον το άτομο, ο ιστορικός, έχει αποφασίσει και καταβάλλει κάθε προσπάθεια να μην κατευθύνεται από υποκειμενικές δυνάμεις, κλίνει προς την πλευρά της αντικειμενικότητας, στον απομνημονευματογράφο εξ όρισμού, εφόσον κατευθύνεται από τη δική του μνήμη και τη δική του απόφαση στην καταγραφή του κειμένου του, ή όλη προσπάθεια χρωματίζεται έντονα από την υποκειμενικότητα.

‘Ακόμα μεγαλύτερη επίδραση του παράγοντα υποκειμενικότητα δέχεται ο συγγραφέας απομνημονευμάτων, όταν εξαρχής γράφει για να δικαιολογήσει, για να αιτιολογήσει, για να έγκωμιάσει, για να κατακρίνει, με ένα λόγο όταν τη συγγραφή του την υπαγορεύουν όχι μόνο οι μνήμες, αλλά ή μνήμη, που έντονα χρωματίζεται από την υποκειμενική πρόθεσή του. Γιατί, όταν γράφουμε απομνημονεύματα, τείνουμε, είτε εκφράζουμε είτε όχι το σκοπό της συγγραφής μας, να καταγράφουμε πιστά τις μνήμες, πράγμα που δε γίνεται σχεδόν ποτέ, αφού κατά κανένα τρόπο δεν μπορεί να εξαφανίζεται το άτομο. Πολύ περισσότερο όταν οι μνήμες καταγράφονται κατ’ επιλογήν, δηλ. καταγράφονται γεγονότα, ενέργειες, πρόσωπα, με έμεσο

ἢ ἔμμεσο στόχο νά προβάλλουν τή δράση τοῦ συγγραφέα γιά νά τή δικαιολογήσουν καί νά τή δικαιώσουν. [Ἐπί ἀναγνώστῃς μπορεῖ νά συμβουλευθεῖ ἀπό τήν πλούσια ξένη βιβλιογραφία τὰ ἔργα: André Maurois, *Aspects de la biographie*, 1928· G. Misch, *Geschichte der Autobiographie*, I (1949), II (1955)· Roy Pascal, *Die Autobiographie*, 1965].

VI

Ἐνα τέτοιο κείμενο εἶναι καί τὸ κείμενο τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου. Ἐχοντας ὑπόψη τὰ μειονεκτήματα πού ἔχουν παρόμοια κείμενα γενικά καί εἰδικότερα τὸ κείμενο πού μᾶς ἀπασχολεῖ, θά προσπαθήσουμε νά ἐπισημάνουμε μερικὰ ἀπὸ τὰ μειονεκτήματα πού μπορεῖ ὁ καθένας μας —καί ἐδῶ ὑπεισέρχεται καί πάλι ὁ ὑποκειμενικός παράγοντας— νά ἐντοπίσει καί νά προβάλει.

Ἐπάρχουν λοιπὸν σφάλματα ἢ παραλείψεις στὴν ἀφήγηση πού ὀφείλονται στὴ φυσιολογικὴ σὲ κάθε ἄτομο λήθη. Τέτοιες παραλείψεις γεγονότων, πράξεων καί ἐνεργειῶν σὲ ἓνα αὐτοβιογραφικὸ ἀφήγημα δὲν εἶναι τόσο σπάνιες. Παρόμοιες παρατηροῦνται στὸ κείμενο τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου, ὅπου καταγράφονται συνεχῶς κατ' ἐπιλογὴν τὰ γεγονότα καί οἱ ἐνέργειες. Ἀπὸ αὐτὲς ἀνάμεσα σὲ ἄλλες ἐντοπίζουμε δύο:

α) Στὴν ἐξιτόρηση τῆς νεανικῆς ἡλικίας ὁ μητροπ. Χρυσάνθος γράφει ὅτι μὲ πέντε χρυσὲς λίρες δανεικὰ καί ἀφοῦ ἀποχαιρέτησε τοὺς δικούς του στὴν Κομοτηνὴ, πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη (*Ἀναμνήσεις*, σ. 25) καί ἔγινε δεκτός στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης. Καί αὐτό, μὲ τὴν παρέμβαση καί συμπαραστάση τοῦ τότε ἀρχιμανδρίτη Γενναδίου καί μετέπειτα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, πού ὑπηρετοῦσε τότε στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο (*Ἀναμνήσεις*, σ. 26). Ὁ ἀρχιμανδρίτης Γεννάδιος ἦταν ὁ διευθυντὴς τοῦ σχολείου, ὅπου φοιτοῦσε ὁ μαθητὴς Χρυσάνθος (*Ἀναμνήσεις*, σ. 22). Ἐταί ὁ Γεννάδιος ὑπῆρξε ἐκεῖνος πού προσανατόλισε τὸ Χρυσάνθο πρὸς τὸ ἱερατικὸ λειτούργημα. Ὄταν λοιπὸν ὁ Χρυσάνθος στὶς πρῶτες διακοπὲς γύρισε στὴν πατρίδα του, ἢ μητέρα του λυτήθηκε πού τὸν εἶδε μὲ ἱερατικὴ ἐνδυμασία (*Ἀναμνήσεις*, σ. 32). Καί ἐδῶ ὑπάρχει ἡ ἀπορία καί ἡ σχετικὴ παράλειψη. Ὁ Χρυσάνθος δὲν εἶχε ἀνακοινώσει στοὺς δικούς του ὅτι ἐπρόκειτο νά πάει στὴ Χάλκη; Δὲν τὸ ἐγνώριζε ἐπακριβῶς ἢ μητέρα του ἢ ἄλλοι στενοὶ συγγενεῖς του; Ὁ θεῖος του Γιάγκος, καί ἀσθενής, προέτρεπε τὸν ἀδελφὸ του Ἡλία νά ἐφοδιάσει τὸν ἀνεπιὸ μὲ τὰ ἀπαραίτητα γιά νά συνεχίσει τίς σπουδὲς του μετὰ τὸ γυμνάσιο. Ἐὰν γιὰ τὸ θεῖο Γιάγκο, τὸν ἄμεσο προστάτη καί κηδεμόνα τῆς οἰκογένειας τοῦ Χρυσάνθου, ἀλλὰ καί γιὰ τὸ οἰκογενειακὸ του περιβάλλον δὲν εἶχε τεθεῖ ζήτημα εἰσαγωγῆς τοῦ νεαροῦ Χρυσάνθου στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ Χάλκης. Ἀκόμα ἢ γιὰ τὸν του, ὅταν ὁ Χρυσάνθος ἔφευγε γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ ἔδωσε δῶρο ἓνα ὠραῖο δαχτυλίδι μὲ μπριγιάντι πού ἀποτελοῦσε σύμφωνα μὲ τὴ λαϊκὴ πα-

ράδοση σύμβολο και ἀρραβώνα για τὴν οἰκογενειακὴ συνέχεια (Ἀναμνήσεις, σ. 25). Καὶ ἂν τὸ ἐγνώριζε ἡ μητέρα του, γιατί τότε ἐξεπλάγη τόσο; Στὶς Ἀναμνήσεις του ὁ Χρῦσανθος δὲ γράφει ἐπακριβῶς τίποτα σχετικὸ. Ἴσως νὰ διέφυγε ἀπὸ τὴ μνήμη του ὅταν ἔγραφε τὶς Ἀναμνήσεις του.

β) Ὁ Χρῦσανθος, ὅταν ἔφθασε στὴν Τραπεζοῦντα ὡς μητροπολίτης, ἔγραψε σὲ ἓνα του γράμμα πῶσο χαμηλὸ ἦταν τὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο τῶν Ἑλλήνων τῆς πόλεως καὶ τῆς ἐπαρχίας καὶ πῶσο λίγη ἔφεση ὑπῆρχε γιὰ πνευματικὲς ἐνασχολήσεις. Μάλιστα ἀναφέρει ὅτι στὸν πρῶτο κιόλας χρόνον τῆς ἀρχιερατείας του ἰδρύθηκε καὶ λέσχη, ὅπου καὶ ὁ ἴδιος μίλησε μὲ θέμα τὴν ἑλληνικὴ φυλὴ. Ἐκεῖ διάβασε καὶ στίχους τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρει τὸν ποιητὴ (γράμμα του πρὸς τὴν Πηνελόπη Δέλτα, Ἀλληλογραφία Π. Δέλτα, σ. 415· βλ. Νέα Ἑστία, ὁ.π. σσ. 664-665 καὶ 1312). Ἀργότερα στὴν προσπάθειά του γιὰ ζωηρότερη πνευματικὴ κίνηση στὴν πόλιν τῆς Τραπεζοῦντας ἴδρυσε καὶ ἑβδομαδιαῖο περιοδικὸ μὲ τὸν τίτλο *Οἱ Κομνηνοί*, ποῦ ἦταν ποικίλης ὕλης ἀλλὰ σὲ μεγάλο ποσοστὸ μποροῦσε νὰ χαρακτηριστεῖ φιλολογικὸ περιοδικό. Τὸν ἴδιο στόχο, τὴν ἄνοδο τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου τῆς Τραπεζοῦντας, σκόπευε καὶ ἡ ἐπιτυχημένη πορεία τῶν ἑλληνικῶν σχολείων στὸν Πόντο καὶ ἰδιαίτερα τοῦ περιώνυμου Φροντιστηρίου Τραπεζοῦντας. Εὐλογία λοιπὸν ἡ ἀπορία τοῦ ἀναγνώστη τῶν Ἀναμνήσεων: Γιατί ὁ συγγραφεὺς τους δὲν ἀναγράφει τὴν ἐπιτυχημένη αὐτὴ κίνηση καὶ δράση τῶν ἑλληνικῶν ἐκπαιδευτηρίων τῆς Τραπεζοῦντας, καὶ μάλιστα τοῦ Φροντιστηρίου, ὡς προφανὴ ἀπόδειξη γιὰ τὰ πνευματικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ τὴν παιδεία τῶν ἐκεῖ Ἑλλήνων; (Σχετικᾶ γράφει ὁ ἴδιος γιὰ τὰ σχολεῖα καὶ τὴν παιδεία στὰ χρόνια αὐτὰ στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», σσ. 745-747). Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ὅλα σχεδὸν τὰ ὑπομνήματα ποῦ γράφονταν τότε ἀπὸ τὶς περιοχὲς τοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ περιεῖχαν ἀπαραιτῶς καὶ μὴ παράγραφο γιὰ τὴν ἄνθηση ἐκεῖ τῶν σχολείων καὶ γενικότερα τῆς παιδείας. Ἦταν, κατὰ τὴ γνώμη ὀλων, λόγος ἐγκυρος γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὶς περιοχὲς ἐκεῖνες. Εἶναι καὶ αὐτὸ μὴ παράλειψη, ποῦ ὀφείλεται, νομίζουμε, στὴ φυσιολογικὴ λήθη. Καὶ ὅμως ὁ Χρῦσανθος κατὰ τὴν πρώτη τετραετὴ παραμονή του στὴν Τραπεζοῦντα στὰ χρόνια 1903-1907 ὑπῆρξε καθηγητὴς τῶν Θερησκευτικῶν στὸ Φροντιστήριον. Ἀκόμα πολλὲς φορὲς στὶς Ἀναμνήσεις ἀναφέρει ὀνόματα καθηγητῶν τοῦ Φροντιστηρίου (Ἀναμνήσεις, σσ. 39, 42, 89 καὶ 96, ὅπου ὁ Χρῦσανθος σὲ συνάντησή του μὲ ἀνώτατο Τοῦρκο ἀξιωματοῦχο ἀναφέρει τὸ Φροντιστήριον Τραπεζοῦντος). Ἄλλωστε στὴ διάρκεια τοῦ Ἀ΄ Παγκοσμίου Πολέμου καὶ τῆς ρωσικῆς κατοχῆς τουλάχιστον κάθε χρόνο ἐτελεῖτο εἰδικὴ τελετὴ τὴν ἡμέρα τῆς ἐορτῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὸ ναῖδιο τῶν Ἁγίων Πάντων τοῦ Φροντιστηρίου, γεγονός ποῦ ἀναφέρεται καὶ στὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοί* γιὰ τὰ χρόνια τῆς ρωσικῆς κατοχῆς. [Τὸ ἄγνωστο αὐτὸ στὴν ἑλληνικὴ βιβλιογραφία περιοδικὸ παρουσιάζεται στὶς σσ. 137-180 τοῦ παρόντος τόμου].

VII

Μιά άλλη μεγάλη κατηγορία παραλείψεων σέ αὐτοβιογραφικά κείμενα σάν αὐτὸ τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου εἶναι ἐκεῖνες τῆς ὁποῖες ὁ συγγραφέας, γιὰ λόγους ἐμφανεῖς ἢ γιὰ λόγους δυσδιάκριτους ἀπὸ τὸν ἀναγνώστη, ἀφήνει νὰ ὑπάρχουν στὸ κείμενό του.

α) Τὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοί*, ποῦ ἀναφέραμε πιὸ πάνω, ἀσφαλῶς εἶχε ἀρκετὴ κυκλοφορία καὶ παραδοχὴ στὸ ἀναγνωστικὸ κοινό, ἀφοῦ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὀπισθόφυλλου σὲ δύο τεύχη (19 [7.1.1917] καὶ 21 [4.2.1917]) ἀγγέλλεται ὅτι τὰ ἔσοδα ἀπὸ τὴ διαχείριση τοῦ περιοδικοῦ θὰ διατεθοῦν γιὰ τὴ συντήρηση βιβλιοθήκης στὴν Τραπεζοῦντα. Καὶ εἶναι σημαντικὸ ὅτι στὸ περιοδικὸ αὐτὸ σχεδὸν κάθε φορὰ στὴν ἀρχὴ τῶν τευχῶν ἀναγράφονταν οἱ εἰδήσεις καὶ τὰ ἐπίσημα τηλεγραφήματα καὶ οἱ προδόσεις τῶν Ρώσων ἐπισήμων μὲ τὸν διοικοῦντα τότε τὴν περιοχὴ τῆς Τραπεζοῦντας μητροπ. Χρυσάνθου. Καὶ ὁμως τὸ περιοδικὸ αὐτὸ δὲ μνημονεύεται στὶς *Ἀναμνήσεις* τοῦ Χρυσάνθου, παρὰ μόνον ὅταν τὸ 1919 ὁ μητροπ. Χρυσάνθου βρισκεται στὴν Ἀθήνα καὶ ἐπισκέπτεται τὸ Στέφανο Δραγοῦμη, πατέρα τοῦ Φίλιππου καὶ τοῦ Ἰωνα Δραγοῦμη, στὸν ὁποῖο ἀφήνει καὶ ἓνα σῶμα τοῦ περιοδικοῦ *Οἱ Κομνηνοί* (*Ἀναμνήσεις*, σ. 256). Καὶ σημειώνουμε ὅτι, ὅταν ἀναγράφει τὴν πληροφορία αὐτὴ, τὴν διατυπώνει χωρὶς καμιά πρόσθετη ἐπεξήγηση. Γράφει ἀπλῶς: «Ἐδῶσα τὴν φωτογραφίαν μου εἰς τοὺς φίλους καὶ τὸ περιοδικὸν “Οἱ Κομνηνοί”».

Στὴν περίπτωσι αὐτὴ διαβλέπουμε μιὰ ἐκ προθέσεως παράλειψη. Τὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοί* ἦταν μιὰ πνευματικὴ ἐκδήλωσις στὴν Τραπεζοῦντα ποῦ κράτησε δύο περίπου χρόνια, ποῦ εἶχε ἀναγνωστικὸ κοινὸ καὶ ποῦ ἦταν πρὸς δίκαιον ἔπαινον τοῦ ἰδρυτῆ τοῦ περιοδικοῦ μητροπ. Χρυσάνθου. Ἔτσι πρέπει νὰ εἰκονολογήσουμε γιὰ ποιὸ λόγο κατὰ τὴ γνώμη μας δὲν ὑπῆρχε στὶς *Ἀναμνήσεις* καμιά ἄλλη μνεία τοῦ περιοδικοῦ. Νομίζουμε ὅτι εἴμαστε πολὺ κοντὰ στὴν ἀλήθεια μὲ τῆς παρακάτω σκέψεις μας:

Ὁ μητροπ. Χρυσάνθος σὲ ὅλη του τὴ ζωὴ δὲν ἐκφράστηκε σὲ γραπτὸ ἢ σὲ λόγῳ του ὑπὲρ μιᾶς πολιτικῆς παρατάξεως. Βέβαια ἦταν μέσα στὸ ἰδεολογικὸ πλαίσιο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου νὰ μὴν ἀντιτίθεται στὴν ἔθνικὴ πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως τῶν Ἀθηνῶν. Πράγματι, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1919, εἶχε πάει στὸ Βατοῦμ γιὰ νὰ πάρει τὸ πλοῖο ποῦ θὰ τὸν μετέφερε στὸ Παρίσι στὴ Συνδιάσκεψι Εἰρήνης. Ἐκεῖ, σὲ δειπνο ποῦ τὸν παρέθεσαν, ἓνας συνδυατικμῶνας ἔκανε πρόποση ὑπὲρ τοῦ βασιλέα Κωνσταντίνου, ποῦ εἶχε τότε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὸ θρόνο. Ὁ Χρυσάνθος λοιπὸν στὴ δική του πρόποση ἀντέτεινε: «... ὁ Θεός, ὅστις προστατεύει πάντοτε τὴν Ἑλλάδα, ἀνήγειρε νέον ἡγέτην, τὸν Ἐλευθέριον Βενιζέλον, ὅστις εἰς κατάλληλον καιρὸν ἀνέλαβε τὴν ἡγεσίαν καὶ ἔστρεψεν ὁλοκλήρως τὴν Ἑλλάδα πρὸς

τούς Συμμάχους και ήδη ως νικηταί μετέχομεν τῆς νίκης και προτείνω νά προπύωμεν ὑπὲρ τοῦ Πρωθυπουργοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου» (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 185-186).

Ἐντούτοις, ἐπαναλαμβάνω, δὲν ἐξέφρασε τοποθέτησή του σὲ πολιτικὴ ἰδεολογία σὲ κανένα χρονικὸ διάστημα. Εἶναι σήμερα γνωστὸ ὅτι ἀνῆκε στὴν Ὁργάνωση Κωνσταντινουπόλεως, πού εἶχε ἰδρυθεῖ ἀπὸ τὸν Ἀθανάσιο Σουλιώτη Νικολαΐδη καὶ τὸν Ἰωάννα Δραγοῦμη. Οἱ δύο ἰδρυτὲς πρέσβευαν ὅτι μποροῦσε ὁ Ἑλληνισμὸς τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους μὲ τὴν ἀνωτερότητα, τὴν οἰκονομικὴ, κοινωνικὴ, πολιτικὴ καὶ ἄλλη πού τὸν διέκρινε, νά μὴν ἐπιζητεῖ τὸν ἀκρωτηριασμὸ ἢ διαμελισμὸ τοῦ τουρκικοῦ κράτους ἀλλὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ του καὶ τὴν ἐνδυνάμωσή του ὡς μιᾶς ἀνατολικῆς αὐτοκρατορίας. Μέσα σ' αὐτὴν ὁμως οἱ χριστιανικὲς ἑλληνικὲς καὶ ἄλλες μειονότητες θὰ ἀπῆλθαν δικαιώματα ἴσα μὲ αὐτὰ τῶν μωαμεθανῶν Τούρκων (βλ. Ἀθ. Σουλιώτης Νικολαΐδης, *Ὁργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως*, ἐπιμέλεια Θ. Βερέμης-Κ. Μπούρα, 1984). [Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ τοῦ ἰδεολογικοῦ πλαισίου τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου ἀναμένεται δημοσίευση ἰδιαίτερης μελέτης μας].

Ἡ μόνη λοιπὸν φορὰ κατὰ τὴν ὁποία ὁ Χρυσάνθος φανέρωσε τὶς προτιμήσεις του ἦταν ὅταν στὸ περιοδικὸ *Οἱ Κομνηνοὶ* παρουσίασε τὶς ἐντυπώσεις τοῦ Ἰωάννα Δραγοῦμη γιὰ τὸν Ἰωακείμ Γ' (τεῦχ. 15) καὶ ὅταν ἀναδημοσίευσε (τεῦχη 8 καὶ 9) ἀπὸ τὸ περιοδικὸ τοῦ Ἰωάννα Δραγοῦμη *Πολιτικὴ Ἐπιθεώρησις* τὶς συνεδριάσεις τῆς ἑλληνικῆς Βουλῆς τοῦ Μαΐου 1916 ὅπως καὶ τὴν Ἐξωτερικὴ καὶ Ἐσωτερικὴ Ἐπιθεώρηση τοῦ ἴδιου περιοδικοῦ τοῦ Ἰουνίου 1916. Στὶς δημοσιεύσεις αὐτὲς ὁ Ἰων Δραγοῦμης, βουλευτῆς, ἀντιτίθεται στὶς τότε ἑλληνικὲς κυβερνήσεις. Βέβαια ὁ μητροπ. Χρυσάνθος προκειμένου νά δημοσιεῦσει κάθε φορὰ τὰ κείμενα αὐτὰ γράφει πολλὰ ἐπαινετικά γιὰ τὸν πολιτικὸ Ἰωάννα Δραγοῦμη. Ἀσφαλῶς ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἐκδήλωση καὶ ἡ ἔκφραση τῆς συμτορεύσεως τοῦ Χρυσάνθου μὲ τὸν Ἰωάννα Δραγοῦμη ἦταν ἓνα σημεῖο, τὸ ὁποῖο ὁ Χρυσάνθος δὲ θεώρησε ὀρθό. Ὅχι διότι δὲν πίστευε στὴν πολιτικὴ ἰδεολογία τοῦ Δραγοῦμη, ἀλλὰ διότι ἀφέθηκε νά τὴν ἐκφράσει δημοσίᾳ καὶ ἐπισήμως. Νομίζουμε ὅτι αὐτὸ τὸ γεγονὸς παρότρυνε τὸ Χρυσάνθο νά μὴ μνημονεύσει τὴν ἔκδοσι, τὴν κυκλοφορία καὶ τὴν παροδοχὴ τοῦ περιοδικοῦ *Οἱ Κομνηνοὶ* ἀπὸ τὸ ἀναγνωστικὸ κοινὸ, νά μνημονεύσει ὁμως ἀπλὰ τὴν προσφορὰ τοῦ περιοδικοῦ μόνον στὴν οἰκογένεια Δραγοῦμη καὶ σὲ κανένα ἄλλον.

β) Σχεδὸν παρόμοιος εἶναι ὁ λόγος, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ *Ἀναμνήσεις* τελειώνουν, γιὰ νά μὴν πῶ διακόπτονται ἐκ προθέσεως, μὲ τὴν προσφώνηση τοῦ Χρυσάνθου στὴ συγκέντρωση τοῦ Lambeth Palace, πού εἶχε ὀργανώσει ὁ ἀρχιεπίσκοπος τοῦ Canterbury καὶ ὅπου ἦταν προσκεκλημένος καὶ ὁ Βενιζέλος. Αὐτὰ συνέβαιναν, ὅπως γράφει ὁ μητροπ. Χρυσάνθος, «τὸν Ἀπρίλιο» τοῦ 1920. Μετὰ τὴν τελετὴ ὁ Βενιζέλος προσκαλεῖ τὸ Χρυσάνθο νά μὴ χρησιμοποιοῦσιν τὸ αὐτοκίνητό του ἀλλὰ νά ἀναχωρήσουν μαζί μὲ τὸ

δικό του. Καί στο τέλος τῶν *Ἀναμνήσεων* ὁ Βενιζέλος μέσα στοῦ αυτοκινήτου ὑπὸ τύπον ἐρωτήσεως ἀποτείνεται στοῦ Χρυσάνθου σχετικὰ μὲ τὸν Ἑλληνισμό τοῦ 1920, μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους καὶ τὸν Α΄ Παγκόσμιον πόλεμον καὶ τὴ μείωση καὶ μετατόπιση τοῦ ἐξαελλαδικοῦ ἀλύτρωτου Ἑλληνισμοῦ, καὶ λέει: «Τὸ πρόγραμμα τοῦ φίλου σας Ἴωνος Δραγοῦμη... νομίζετε ὅτι ἦτο δυνατόν νὰ ἐφαρμοσθῆ;». Καὶ ὁ Χρυσάνθος ἀπαντᾷ ὅτι «τὸ πρόγραμμα τοῦ φίλου μου Ἴωνος Δραγοῦμη βεβαίως πρὸ τῶν Βαλκανικῶν πολέμων ἠδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῆ εὐκολώτερον». Ὁ Χρυσάνθος, περιγράφοντας τὸ δεύτερο ταξίδι του στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη (Φεβρουάριος ἕως Μάιος τοῦ 1920) (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 285-286), βάζει τέλος στὶς *Ἀναμνήσεις* μὲ τὴν ὁμολογία καὶ τὴ δήλωση ὅτι πίστευε καὶ πιστεύει τὸ 1920 (γεγονὸς γνωστὸ καὶ στοῦ Βενιζέλου ἀπὸ πολὺ πιὸ πρὶν) στὶς ἰδέες τοῦ Ἴωνα Δραγοῦμη.

γ) Τὸ περιεργὸ εἶναι ὅτι στὶς ἑξὶ σελίδες 280-286 ὁ Χρυσάνθος ἀφηγεῖται μερικὲς λεπτομέρειες τοῦ ταξιδιοῦ αὐτοῦ καὶ διηγεῖται μόνο τὴ συνάντησή του μὲ τὸ Γάλλο πολιτικὸ Jules Cambon. Ὁ φιλέλληνας αὐτὸς πολιτικός, ποὺ ὑποστήριζε πάντα τὶς ἐλληνικὲς θέσεις, μὲ φανερὴ λύπη ὁμολογεῖ πὼς τὴν ὥρα εἶναι πλέον ὁ μόνος ποὺ τὶς ὑποστηρίζει. Καὶ ὁμως τὸ ταξίδι περιλάμβανε καὶ ἄλλες συναντήσεις καὶ ἄλλα γεγονότα. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ πιὸ σημαντικό ἦταν αὐτὸ ποὺ θὰ συνέβαινε στοῦ τέλος τοῦ μηνὸς Ἀπριλίου (18-25 Ἀπριλίου 1920) στὴ Συνδιάσκεψη τοῦ Σάν Ρέμο. Ἐκεῖ ἀποφασίστηκαν ἀπὸ τὶς Μεγάλαις Δυνάμεις οἱ ὅροι τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν (θὰ ὑπογραφῆ ἢ συνθῆκη αὐτὴ στὶς 10 Αὐγούστου τοῦ 1920) χωρὶς καμιά ἀπολύτως μνεία τοῦ Πόντου καὶ τῆς αὐτονομίας του ἢ ἄλλων διευθετήσεων τῆς περιοχῆς. Ὁ Χρυσάνθος δὲν ἀναγράφει οὔτε τὸ ταξίδι στοῦ Σάν Ρέμο οὔτε καὶ τὴν ἐπ'ἀνοδὸ του στὴν Ἀθήνα καὶ Κωνσταντινούπολη. Τὸ ξέροῦμε ἀπὸ ἄλλες πηγές (γράμμα τοῦ Κ. Κωνσταντινίδη 23/6.5.1920 ἀπὸ τὴ Μασσαλία, βλ. Θ. Θεοφύλακτος, *Γύρω στὴν ἄσβεστη Φλόγα*, σ. 279). Ἀπὸ γράμμα τῆς ἀντιπροσωπείας τοῦ Ἐθνικοῦ Συμβουλίου τοῦ Βατοῦμ στὶς 31.7.1920 μαθαίνουμε (Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σσ. 284-285) ὅτι ὁ κύκλος γύρω ἀπὸ τὸ Χρυσάνθου προσπαθοῦσε νὰ ἀποσείσει τὶς ἔντονες κατηγορίες ποὺ τοῦ ἀπηύθυναν οἱ ποντιακὲς ὀργανώσεις γιὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ ποντιακοῦ ζητήματος. Καὶ αὐτὸ ἰδιαίτερος μὲτα τὶς δηλώσεις τοῦ Βενιζέλου στὴ Βουλῆ (30 Ἀπριλίου 1920) γιὰ τὴ συνθήκη τοῦ Σάν Ρέμο καὶ τὴν ἀρθρογραφία τοῦ Ἴωνα Δραγοῦμη στὴν *Πολιτικὴ Ἐπιθεώρηση* (4.7.1920), ὅπου ἀντιμετώπιζε τελείως ἀρνητικὰ τὴν πολιτικὴ τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου στοῦ ποντιακοῦ πρόβλημα. Οἱ ποντιακὲς ὀργανώσεις κατηγοροῦσαν τὸ μητροπ. Χρυσάνθου ὅτι αὐτὸς ἔδωσε στοῦ Δραγοῦμη ἐγγράφα καὶ πληροφορίες γιὰ νὰ γράφει τὸ ἄρθρο (Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σ. 289). Τέλος —καὶ αὐτὸ δείχνει τὴν πλήρη ἀποτυχία τῆς ποντιακῆς ἀντιπροσωπείας στοῦ Σάν Ρέμο— ἡ Διάσκεψη οὔτε κἀν νὰ ἀκούσει δέχθηκε τὴν ἀντιπροσωπεία αὐτή.

Νομίζω ὅτι ἡ ἀυτογνωσία τοῦ Χρυσάνθου καὶ ἡ ἐπίγνωση ὅτι ὑπέιχε

και αυτός ο ίδιος ευθύνη στην αποτυχία αυτή (βλ. την ίδια ομολογία στις τελευταίες τέσσερις σελίδες του πολυσέλιδου έργου του «*Ἡ Ἐκκλησία Τραπεζούντος*», όπου κατηγορεῖ την ὑποκρισία τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων και τῶν ΗΠΑ ἀπέναντι στὸν Ἑλληνισμό και τὰ δίκαιά του), και ἰδιαίτε-
ρος, ἐπειδὴ δὲν ἤθελε νὰ καταγράψει τὴν ἀντίθεσή του μετὰ τὴν ἐπίσημη πο-
λιτικὴ τῆς κυβερνήσεως Βενιζέλου, ἔγραψε, νομίζουμε, τὸ 1948 τὶς λίγες
ἐκεῖνες σελίδες γιὰ τὸ δεύτερό του ταξίδι στὴ Δύση και ἐτελείωσε ἔτσι
ἀπότομα και χωρὶς λογικὴ συνέχεια τὶς *Ἀναμνήσεις* του, ὅπως τὶς ἄφησε
τὸ 1948.

δ) Ἀκόμα ὑπάρχει μιὰ παράληψη σημαντικὴ γιὰ τὸ χωρὸ τοῦ Πόντου,
ποῦ ἀντιμετώπιζε διαρκῶς ἀπὸ μέρους τῶν Ποντίων ἔξω τοῦ Πόντου μιὰ
συνεχὴ σειρά προτάσεων γιὰ στρατιωτικὴ δράση: Ὁ ἑλληνικὸς Πόντος
μπορεῖ και πρέπει νὰ προσπορισθεῖ τὴν ἐλευθερία του και τὴν αὐτονομία
του μετὰ τὶς δικές του δυνάμεις, δηλαδὴ νὰ ὀργανωθεῖ στρατιωτικὰ και νὰ
ἐκδιωχθοῦν οἱ Τούρκοι ἀπὸ τμήματα ἐντόπια ἀναρτικὰ και ἀπὸ μονάδες
ὀργανωμένες μακρὰν τοῦ Πόντου (Ἀθήνα, Θεσσαλονίκη, Νότιος Ρωσία,
Καύκασος).

Ἦταν ἓνα σχέδιο ποῦ συνεχῶς πρόβαλλε ὁ Γερμανὸς Καραβαγγέλης,
μητροπολίτης Ἀμασειᾶς και παλαιότερα, κατὰ τὸ μακεδονικὸ ἀγῶνα στὴ
Μακεδονία, μητροπολίτης Καστοριάς. Ἐπιζητοῦσε μετὰ ἐπιμονὴ νὰ ὀργανω-
θοῦν ἀναρτικὰ σώματα (ὅμοια μετὰ ἐκεῖνα τοῦ μακεδονικοῦ ἀγῶνα) και
προσπαθοῦσε νὰ πείσει τὴν ἑλληνικὴ κυβέρνηση τοῦ Βενιζέλου νὰ συναινέ-
σει σ' αὐτὸ τὸ σχέδιο.

Ὅμως ὁ μητροπ. Χρῦσανθος, ὁ ὁποῖος προσπαθοῦσε νὰ συγκρατήσῃ
τὴν ἀγριότητα τῶν Τούρκων μακριὰ ἀπὸ τὸ ποίμνιό του στὴ μητρόπολη
τῆς Τραπεζούντας (και ἔν μέρει τὸ ἐπέτυχε σώζοντας πολλὲς οἰκογένειες
ἀπὸ τὴν ταλαιπωρία τῆς ἐξορίας και τὴν ἀγριότητα τῶν Τούρκων), κάθε
φορὰ μετὰ πλήρη ἐξουσιοδότηση προσωπικὰ τοῦ Βενιζέλου τηλεγραφοῦσε
και ἔγραφε νὰ μὴν προβοῦν σὲ καμιά ἐνέργεια ποῦ θὰ ἔθετε σὲ κίνδυνο
ἐξοντώσεως τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς ἐπαρχίας Τραπεζούντας. (Πολλὲς
ἀναφορὲς στὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. στὸ ἔργο Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σσ. 134,
138, 139 κ.ἀ., ἰδιαίτερος ὁμοσ. σ. 181, ὅπου ὁ μητροπ. Ἀμασειᾶς Γερμανὸς
Καραβαγγέλης θέτει και πάλι τὸ ζήτημα τῆς στρατιωτικῆς ὀργανώσεως τοῦ
Πόντου και τῆς παρεμβάσεως μετὰ ἔξωθεν βοήθεια στὰ μικρὰ ἀναρτικὰ σώ-
ματα τῶν Ποντίων. Ὁ Χρῦσανθος ὁμοσ, χωρὶς νὰ ἀναφέρεται ὀνομαστί
στὸν Ἀμασειᾶ, τηλεγραφεῖ τὴν κατηγορηματικὴν ἀντίθεσή του και ἄρνησή
του γιὰ παρόμοιες ἐνέργειες). Και ἐνῶ πολλὲς φορὲς ἐτέθη τὸ πρόβλημα
αὐτὸ τοῦ ἀνάρτικου και τῆς ἀνακηρύξεως ἐλευθεροῦ Πόντου μετὰ στρατιω-
τικὰ μέσα, ἐντούτοις ὁ Χρῦσανθος δὲν ἀναφέρει στίς *Ἀναμνήσεις* του τί-
ποτα τὸ σχετικὸ, τουλάχιστον ρητὰ. Βέβαια παραλείπει νὰ ἀναφέρει τὶς
πρωτοβουλίες τοῦ Γερμανοῦ Καραβαγγέλη, ἀλλὰ και αὐτὸν τὸν ἴδιο ὀνο-
μαστί γιὰ τὴν προβολὴ τοῦ προβλήματος τοῦ ἀνάρτικου στὸν Πόντο μετὰ

το 1917. (Ο ίδιος ο Γερμανός Καραβαγγέλης στά άπομνημονεύματά του που δημοσιεύθηκαν σέ τρεΐς συνέχειες στήν έφημερίδα *Καθημερινή* [16.8.1982, 22/23.8.1982 και 29/30.8.1982] και στή δεύτερη συνέχεια γράφει πώς στό τέλος τοῦ 1918 ήταν στήν Τραπεζούντα και μαζί με τόν μητροπολίτη Τραπεζούντος Χρυσάνθο συνέταξαν υπόμνημα πρὸς τοὺς Συμμάχους γιά τήν ανεξαρτησία τοῦ Πόντου. Τό έγγραφο αὐτό τό έστειλαν με έμπιστο πρόσωπο ἀπό τήν Ἄμισό στόν Ἑλληνα ἀρμοστή στήν Κωνσταντινούπολη. Ὁ μητροπ. Χρυσάνθος στίς Ἐναμνήσεις δέν τό ἀναφέρει αὐτό. (Πολλές μνεΐες τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁμασεΐας Γερμανοῦ Καραβαγγέλη καταγράφονται στό βιβλίο Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, ὅπως και στήν ἐρευνητική (ὄχι ὁμως πλήρη) και πρώτη γιά τό ἴδιο θέμα ἐπιστημονική ἐργασία τοῦ Χρήστου Ἀνδρεάδη, «Ἱστορικό σχεδίασμα τῆς δράσεως τῶν Ἑλλήνων ἀνταρτῶν τοῦ Πόντου (1914-1922)», *Ἀρχεῖον Πόντου* 44 (1993), σσ. 155-301). Και αὐτό, ὅπως και τά σχετικά με τό ἀντάρτικο τοῦ Γερμανοῦ Καραβαγγέλη, παραλείπονται στό αὐτοβιογραφικό ἀφήγημα τοῦ Χρυσάνθου.

Ἄλλά και στήν «Ἐκκλησία Τραπεζούντος» παρατηροῦμε τήν ἴδια παράλειψη: ἐνῶ ὁ Χρυσάνθος παραπέμπει στά μελετήματα τοῦ Ἰ. Μηλιόπουλου και τοῦ Ἰσραήλ Βασιλειάδη, που εΐχαν δημοσιευθεΐ στό περιοδικό *Οἱ Κομμνηνοί*, ἀποφεύγει νά πράξει τό ἴδιο και γιά τόν Ἰωάννη Κάλφογλου, ἀν και αὐτό ἔπρεπε νά γίνει ὅπως ὁδηποτε τουλάχιστον γιά πέντε ἀπό τίς μελέτες τοῦ ἐρευνητῆ, τίς δημοσιευμένες στό τεῦχη 11, 12, 14, 19, 20 τοῦ περιοδικοῦ.

Ὁ Ἰ. Κάλφογλου, τό σημειώνουμε, κατά τό διάστημα τῆς ρωσικῆς κατοχῆς παρέμενε στήν Τραπεζούντα και ἔδωσε συνεργασίες του στό περιοδικό *Οἱ Κομμνηνοί*, ἔκανε μάλιστα και διάλεξη στή λέσχη τῆς Τραπεζούντας. Πρὶν οἱ Τούρκοι ἀνακαταλάβουν τήν Τραπεζούντα τό Φεβρουάριο τοῦ 1918 ἀναχώρησε γιά τή Ρωσία ὅπως και ὁ Θ. Θεοφύλακτος —βλ. Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σ. 45— και πολλοί ἄλλοι. Ἐκεΐ τόν συναντοῦμε τό 1919 νά εΐναι ἕνας ἀπό τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν Ποντίων τοῦ Αἰκατερινοντάρ και τῆς Ἁμασεΐας. Τό Μάιο τοῦ 1919 παίρνει μέρος στό γενικό συνέδριο τῶν Ποντίων στό Βατοῦμ. Συμμετεΐχε ἐνεργά στίς ἐργασίες τῆς κεντρικῆς αὐτῆς ὀργανώσεως και πολλές φορές ἐκφράστηκε κατά τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Χρυσάνθου γιά τό ποντιακό ζήτημα. Ἦταν στίς ἀντιλήψεις του γιά τήν αὐτονομία τοῦ Πόντου ριζοσπαστικός, και μάλιστα στίς 6.7.1919 εΐχε τήν ἄποψη ὅτι ἔπρεπε νά δημοουρηθεΐ ἀνεξάρτητος Πόντος, ἀκόμα και ἀν τά ἀντίποινα τῶν Τούρκων στόν ἑλληνικό πληθυσμό τῆς Τραπεζούντας μοροδοσαν νά ἦσαν σκληρά —ἀποψη τελείως ἀντίθετη με τή γνώμη τοῦ Χρυσάνθου (Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σ. 141).

Ἐτσι πολὺ πιθανόν προσωπικοὶ λόγοι δέν ἐπέτρεψαν τήν ἀναγραφή τῶν μελετῶν τοῦ Κάλφογλου στήν τεκμηρίωση τῶν σχετικῶν θεμάτων στήν «Ἐκκλησία Τραπεζούντος». Ἐχουμε λοιπόν και στήν περίπτωση αὐτή μία ἐκ προθέσεως παράλειψη ὅπως και στίς Ἐναμνήσεις. Ἐκεΐ ἡ ἀντίθεση τοῦ

Χρυσάνθου πρὸς πρόσωπα δὲν καταγραφόταν πάντα. Ὁ χαρακτήρας τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου δὲν τοῦ ἐπέτρεπε, παρὰ μόνο σὲ σπάνιες περιπτώσεις, νὰ ἔχει στίς Ἀναμνήσεις ἀκούσιες παραλείψεις. Ὁ Χρυσάνθος τις πλὴν πολλὰς φορὲς στὰ γραπτά του προτιμοῦσε νὰ ἀποσιωπήσει τὰ πρόσωπα αὐτὰ παρὰ νὰ τὰ ὀνομάσει καὶ νὰ τὰ κατακρίνει.

Σχετικὰ ὅμοια εἶναι καὶ ἡ παράλειψη ἀναφορᾶς τοῦ Ποντίου γιαιτροῦ Θ. Κ. Θεοφυλάκτου: ὁ γιαιτρός συνεργάστηκε στὴν Τραπεζοῦντα μὲ τὸ Χρυσάνθου γιὰ τὰ κοινοτικὰ ζητήματα μέχρι λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ρωσικῆς κατοχῆς (Φεβρουάριος 1918), ὁπότε ἀναχώρησε μὲ τὴν οἰκογένειά του γιὰ τὸ Βατούμ. Στὴν προσπάθεια γιὰ μιὰ πνευματικότερη Τραπεζοῦντα προτείνει στὸ Δεσπότη τὴν ἴδρυσή καὶ τὴ χρηματοδότηση ἐνὸς περιοδικοῦ (Θεοφυλάκτος, *Φλόγα*, σ. 45). Ὁ Χρυσάνθος τὸ ἀποδέχεται καὶ γιὰ ἕνα χρόνον (29.5.1916 - 28.5.1917) ἐκδίδεται τὸ περιοδικὸ *Οἱ Κοιμηνοί*. Στὸ ἐξώφυλλο ἐγραφε *Ἑβδομαδιαῖον περιοδικὸν ἰδρυθὲν ὑπὸ τῆς Α.Σ. τοῦ Μητροπολίτου Τραπεζοῦντος Κυρίου Κυρίου Χρυσάνθου*. Ὁ Χρυσάνθος ἀποσιωπᾷ τελείως καὶ τὸν ἐμπνευστὴ καὶ τὸ χρηματοδότη τῆς ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ Θ. Κ. Θεοφυλάκτου. [Βλ. στὴ μελέτη μας γιὰ τὸ περιοδικὸ σ. 141 τοῦ παρόντος τόμου.]

ε) Τέλος, γιὰ νὰ μὴν ἀπαριθμῶ πολλὰς ἄλλες παραλείψεις, ἀναφέρω ὅτι πρὶν ἀρχίσουν τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα στὴ Ρωσία, ὁ Χρυσάνθος ἐστειλε στὴ Μόσχα τὸν ἐμπιστὸ του Νικόλαο Λεοντίδη, συνεργάτη καὶ συναγωνιστὴ του στὴν Ὄργάνωση Κωνσταντινουπόλεως. Ἐκεῖ ὁ ἀπεσταλμένος ἤρθε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν Ἑλληνα πρέσβη Κακλαμάνο καὶ ζήτησε ἀπὸ τὴν τσαρική ρωσικὴ κυβέρνησι μὲ τὴν ἐγγύησίν της καὶ μὲ τὴν παρουσία της νὰ προσδώσει στὸν Πόντον μιὰ αὐτονομία χωρὶς τουρκικὴ διοίκηση καὶ ἐποπτεία. Αὐτὰ ἀναφέρονται ρητὰ ἀπὸ τὸ Νικόλαο Λεοντίδη τὸ 1920 στὴν Ἐθνοσυνέλευση τῶν Ποντίων στὸ Βατούμ, ὅπως καταγράφει στὸ βιβλίον του ὁ Κ. Θεοφυλάκτος (*Φλόγα*, σ. 157). Καὶ ὅμως αὐτὰ δὲν ἀναγράφονται στίς Ἀναμνήσεις.

Αὐτὲς εἶναι μερικὲς ἀπὸ τίς ἠθελημένες καὶ ἀκούσιες παραλείψεις τοῦ συγγραφέα τῶν Ἀναμνήσεων.

VIII

1α) Ἔτσι τὴν ὥρα μποροῦμε νὰ ἐντοπίσουμε κάπως περισσότερο καθοριστικὰ τὸ αὐτοβιογραφικὸ ἀφήγημα τοῦ Χρυσάνθου: Κατὰ τὴ γνώμη μας ὁ Χρυσάνθος δὲν εἶχε μέχρι τὸ 1948 ὑλοποιήσει στὸ σύνολό της μὲ ἕνα ὁποιοδήποτε κείμενον τὴ συγγραφὴ μιᾶς αὐτοβιογραφίας του, ὅπως περὶ τοῦ παρουσιάζεται ἐντυπὴ σήμερον. Ἐκτὸς ἀπὸ σημειώσεις, ὁ μητροπολίτης εἶχε στὸ ἀρχεῖο του ἐγγράφα ὅπως καὶ ἐκθέσεις γιὰ ζητήματα, γιὰ τὴν ἐπίλυση τῶν ὁποίων εἶχε ὁ ἴδιος ἐργασθεῖ. Ἀκόμα τὸ 1948 ὡς ὑλικὸ γιὰ τὴν αὐτοβιο-

γραφία του είχε και ένα συνεχές ημερολόγιο που κάλυπτε την περίοδο του πρώτου ταξιδιού του στη Δύση με πρόσκληση του Βενιζέλου για τη Συνδιάσκεψη Ειρήνης του 1919. Οί ημερολογιακές αυτές καταγραφές ήταν, εκτός από εκείνες που ο μητροπ. Χρυσάνθος μετέτρεψε σε συνεχή λόγο (περιλαμβάνουν το ταξίδι του από την Τραπεζούντα στη Μασσαλία, Παρίσι μέχρι τις 14 Ιουλίου), περίπου ίδιες με αυτές που σήμερα διαβάζουμε στις *Ἀναμνήσεις*. Καταγράφουν γεγονότα μετά τις 14 Ιουλίου 1919 μέχρι την επάνοδό του στην Τραπεζούντα. Ἐτσι, ὅσο κείμενο τῶν *Ἀναμνήσεων* ὁ μητροπολίτης ἦταν δυνατόν νά γράφει, τὸ ἔγραψε σὲ συνεχή λόγο τὸ 1948. Συνέτασσε λοιπὸν τὶς *Ἀναμνήσεις* του τὸ 1948 μὲ βάση τὶς προσωπικὲς ἀναμνήσεις, τὶς ἔγγραφε, τὶς προσωπικὲς σημειώσεις καὶ ἰδίως τὴν ἀφήγησι τῆς δράσεώς του (κατὰ τὴν περίοδο 1903-1907, καὶ εἰδικότερα κατὰ τὴν περίοδο μετὰ τὸ 1914 μέχρι τὸ 1922), πού εἶχε δημοσιευτεῖ τὸ 1933 στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζούντος», σ. 745 μέχρι τέλος. Ἐγνώριζε πολὺ καλά ὅτι τὸ κείμενο αὐτὸ θὰ τεκμηριῶνε τὸ βίο καὶ τὴ δράση του. Ὅταν ἔγραφε σὲ συνεχή λόγο τὸ αὐτοβιογραφικὸ του κείμενο καὶ ὅταν ἀντέγραφε μετὰ ἀπὸ σχετικὰ μικρὴ ἢ μεγαλύτερη ἐπεξεργασία τοῦ ἡμερολογίου του τὰ γεγονότα τῆς δράσεώς του, εἶχε πάντοτε πλήρη ἐποπτεία καὶ ἔλεγχο τῶν γραφομένων. Καὶ αὐτὸ εἶναι πολὺ πιθανὸν ἢ αἰτία, γὰ τὴν ὁποία δὲν προχώρησε τὸ συνεχή λόγο μετὰ τὶς 14 Ιουλίου 1919. Ἡ ὑγεία, πιθανῶς, ὅπως ἀναφέρεται στὶς προηγούμενες σελίδες, δὲν τοῦ ἐπέτρεπε πλήρως νὰ ἐλέγξει τὸ νέο κείμενο πού θὰ ἔγραφε. Γι' αὐτὸ προτίμησε νὰ καταγράψει μὲ μικρὴ ἢ μεγαλύτερη ἐπεξεργασία τὰ ἡμερολογιακοῦ χαρακτήρα κείμενά του. Προσέθεσε ἀκόμα τὶς ἔξι σελίδες στὸ τέλος τῶν *Ἀναμνήσεων* (γὰ τὸ δεῦτερο ταξίδι του στὴ Δύση μὲ πρόσκληση τοῦ Βενιζέλου). Οἱ σελίδες αὐτὲς μόνο κατ' ἐπιλογὴν ἀφηγοῦνται ὀρισμένες λεπτομέρειες καὶ ὀρισμένα γεγονότα, χωρὶς ὅμως νὰ καταγράφουν τὸ οὐσιαστικὸ καὶ σημαντικὸ γὰ τὴν ὑπόθεσι τοῦ Πόντου, τὴ Συνδιάσκεψι τοῦ Σάν Ρέμο, ὅπου τὸ ποντιακὸ ζήτημα εἶχε ναυαγήσει ὀριστικά.

1β) Τὸ χαρακτῆρα τὸν αὐτοβιογραφικὸ στὸ κείμενο τοῦ Χρυσάνθου τὸν τονίζει ἰδίως στὶς περιόδους μετὰ τὸ 1914 ἢ παράθεσι ἐπίσημων ἐγγράφων (ἐπιστολὲς ἐπίσημων προσώπων καὶ ἀπαντήσεις τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου). Μὲ αὐτὰ ὁ Χρυσάνθος δικαιολογεῖ τὴ συμπεριφορὰ του καὶ τὴ δράση του. Ἐτσι παραθέτει στὸ ἑλληνικὸ κείμενο τὶς ἐπίσημες ἐπιστολὲς τοῦ Βεχίπ Πασᾶ, πού τὸν ἐξουσιοδοτοῦσαν νὰ διοικήσει αὐτός, ὁ μητροπ. Χρυσάνθος, τὴν ἐπαρχία Τραπεζούντας, ὅπως καὶ ἐπιστολὲς Ρώσων ἐπίσημων καὶ προσφωνήσι τῶν ἰδίων προσώπων γὰ τὸ ἴδιο θέμα καὶ γὰ ἄλλα συναφῆ πρὸς τὸν πόλεμο. Ὁ ἀναγνώστης διαβάζοντας τὰ δικαιολογητικά αὐτὰ ἔγγραφα πρέπει νὰ πεισθεῖ γὰ τὴν ἀμερόληπτη πολιτικὴ διοίκησι τοῦ Χρυσάνθου καθὼς καὶ γὰ ἄλλα θέματα γὰ τὰ ὁποία παρατίθενται ἐπίσημα κείμενα.

1γ) Πρέπει ὡς τελευταῖο σημεῖο τῶν παρατηρήσεών μας νὰ τονίσουμε

ὅτι ὁ εὐαίσθητος συναισθηματικός κόσμος τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου (βλ. τὴ μεγάλη καὶ ἀξιοπρεπὴ φιλία του μὲ τὴν Πηνελόπη Δέλτα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ γράμματά του στὴν *Ἀλληλογραφία Πηνελόπης Δέλτα*, σσ. 413-435, καὶ τὴ στενὴ φιλικὴ του σχέση με τὸν ποιητὴ Κ. Χατζόπουλο, *Νέα Ἑστία*, ὁ.π.), παρ' ὅλη τὴν αὐτοκρατορία του, ἀναδύεται κάθε τόσο στὸ κείμενο ποῦ μᾶς ἔχει ἀφήσει.

2α) Καὶ τώρα ἄς προχωρήσουμε στὴν ἀξιολόγηση καὶ ἄς ἐξετάσουμε ποῖα καὶ πόση βοήθεια δίνουν οἱ σελίδες τοῦ ἀφηγήματος στὸν ἐρευνητὴ γιὰ νὰ σχεδιάσει τὸ βίο καὶ τὴ δράση τοῦ μητροπ. Χρυσάνθου. Μᾶς δίνει στὶς *Ἀναμνήσεις* του μιὰ παράσταση τοῦ ἑαυτοῦ του πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ ἐκείνην ποῦ μέχρι καὶ σήμερα ὄλοι σχεδὸν ἔχουμε γιὰ τὸ μητροπολίτη Χρυσάνθο ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν:

Μᾶς παρουσιάζει τὸν λεπτοκαμωμένο καὶ συναισθηματικὸ νέο, τὸν σωματικὰ ὄχι τόσο εὐρωστο ἀλλὰ μὲ ἰσχυρὴ θέληση καὶ ἀποφασιστικότητα. Στὰ χρόνια τῶν σπουδῶν του στὴ Χάλκη, ὅπου κάθε χρόνο εἶχε παναριστεία, μόνος του ἔμαθε ἀρκετὰ καλὰ γαλλικὰ καὶ γερμανικὰ. Ὅταν ἀποφοίτησε ἀπὸ τὴ Σχολὴ Χάλκης καὶ ἔφτασε στὴν Τραπεζοῦντα, ἔδειξε μὲ τὶς ἐνέργειές του, παρὰ τὸ νεαρὸν τῆς ἡλικίας του (ἦταν 22-23 ἐτῶν), μιὰ τόλμη καὶ μιὰ εὐθυκρισία σπάνια γιὰ ἄτομο τέτοιας ἡλικίας. Ἀντιμετώπισε μιὰ πολιτικὴ διοίκηση τῶν Τούρκων ἐπικίνδυνη, ἐπιφοβὴ καὶ χωρὶς ἐνδοιασμούς. Μᾶς παρουσιάζει, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν εἰκόνα, ποῦ ὄλοι σχεδὸν εἶχαμε, τοῦ ὑπερσυντηρητικοῦ καὶ ἀντίπαλου κάθε προοδευτικῆς κινήσεως μέσα στὴν κοινωνία, στὴν Ἐκκλησία καὶ στὸ ἑλληνικὸ ἔθνος, τὸ Χρυσάνθο Φιλίππιδη, νεαρὸ νὰ φοιτᾷ στὰ πανεπιστήμια τῆς Γερμανίας καὶ Ἑλβετίας· νὰ ἀποδέχεται ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς προοδευτικὲς ἰδέες (γιὰ τὸ δημοτικισμό, γιὰ τὴν ποίηση, γιὰ τὴ λογοτεχνία, γιὰ τὴν κοινωνία καὶ τὰ κοινωνικὰ προβλήματα)· νὰ εἶναι ὑπέρμαχος τῆς μεταρρυθμίσεως στὴν Ἐκκλησία (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 248-249, 252)· νὰ πιστεύει στὴν πάλιν τῶν ἐθνῶν γιὰ κάθε μορφῆς ἐλευθερία. Περισσότερο ἀποφασιστικὸς καὶ τολμηρὸς ὑπῆρξε στὶς μετέπειτα περιόδους τῆς ζωῆς του καὶ ὅταν ἔγραφε τὰ ἄρθρα στὴν *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* καὶ ὅταν ἀντιμετώπιζε κατὰ τὴ διάρκειά του τὸ τετράχρονο πολέμου στὴν Τραπεζοῦντα Τούρκους καὶ Ρώσους καὶ ὅταν συναντοῦσε ἀνώτατες προσωπικότητες τοῦ πολιτικοῦ κόσμου τῆς Entente (Συνεννοήσεως) καὶ τῶν ΗΠΑ. Ἰδιαίτερος πρέπει νὰ τονίσουμε τὴν ἀμειπτη στάση τοῦ Χρυσάνθου ἀπέναντι στὸν Ἐλευθέριο Βενιζέλο. Ἦταν σὲ ὅλη τὴ διάρκειά τῆς συνεργασίας τους τελείως νομιμόφρων, καιτοὶ ὁ ἴδιος —πράγμα ποῦ ἦταν γνωστὸ καὶ στὸ Βενιζέλο— συμπορευόταν μὲ τὶς ἰδέες καὶ τὰ ἰδανικὰ τοῦ Ἴωνα Δραγοῦμη (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 285-286). Καὶ ὁ Βενιζέλος, ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ποῦ ἤρθαν σὲ ἐπαφὴ στὸ Παρίσι καὶ συνεργάστηκαν, τοῦ ἔδειξε πλήρη ἐμπιστοσύνη καὶ τὸν θαύμαζε γιὰ τὶς τεράστιες γνώσεις του καὶ τὴν εὐθυκρισία του (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 192, 211). Ὅταν οἱ ποντιακὲς ὀργανώσεις κατηγοροῦσαν τὸ Χρυσάνθο γιὰ τοὺς χειρι-

σμούς του στο ποντιακό ζήτημα, ο Βενιζέλος δεν έπαυε να τους λέει ότι ο μοναδικός τους εκπρόσωπος γι' αυτόν ήταν ο μητροπ. Τραπεζοῦντος (Θεοφύλακτος, *Φλόγα*, σέ πολλές σελίδες γίνεται αναφορά στο θέμα αυτό, ιδίως όμως στη σ. 265, όπου ο Βενιζέλος διακηρύσσει ότι ο Χρυσάνθος είναι «ὁ ἀρχηγὸς καὶ ἡ διευθύνουσα κεφαλὴ τῶν Ποντίων»).

2β) Βέβαια οἱ Ἀναμνήσεις δίνουν περισσότερο τὶς ἐξωτερικὲς κινήσεις καὶ ἐνέργειές του καὶ ἀπὸ αὐτὲς μόνον ἐκείνες πού προωθοῦσαν κάθε φορὰ τὸ σκοπὸ τῆς δράσεώς του. Ὅμως μὲ αὐτὲς ὁ ἀναγνώστης κερδίζει μιὰ πρώτη παράσταση τῶν γεγονότων πού, ἂν καὶ ὑποκειμενικὴ καὶ προσωπικὴ, δὲν ἀντιτίθεται διαμετρικὰ στὴν ἀλήθεια. Βέβαια χρωματίζονται ἀπὸ τὸν κόσμο καὶ τὶς ιδέες τοῦ συγγραφέα. Ὅρισμένες σελίδες τοῦ αὐτοβιογραφικοῦ ἀφηγήματος μποροῦν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς ἄμεσες, μοναδικές καὶ πολῦτιμες, μαρτυρίες γιὰ τὰ γεγονότα:

— Ἡ προτεινόμενη ἀπὸ ἐπίσημους Ρώσους εἰρήνη πρὸς τὴν Τουρκία. Ἡ πρόταση αὐτὴ γίνεται μὲ ἀνταλλαγὴ ἐπιστολῶν πρὸς τὸ Χρυσάνθο καὶ μὲ ἐπιστολὴ τοῦ Χρυσάνθου πρὸς τὸν Τοῦρκο στρατηγὸ διοικητὴ τῆς περιφέρειας τοῦ Πόντου-Κανκάσου (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 133-141).

— Οἱ συναντήσεις καὶ συνεντεύξεις, πού ὁ Χρυσάνθος εἶχε μὲ ἐπίσημα τῆς Συνδιασκέψεως τῆς Εἰρήνης ἀνώτατα πρόσωπα, μὲ θέμα τὴ δικαίωση τῶν ἑλληνικῶν αἰτημάτων καὶ μάλιστα τοῦ ἑλληνικοῦ Πόντου (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 193-226). Εἶναι καὶ οἱ σελίδες αὐτὲς μιὰ ἐπιπλέον μαρτυρία τῆς ἀλλοπρόσαλλης πολιτικῆς τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ἀπέναντι στὴ σύμμαχο καὶ νικητρία τότε Ἑλλάδα. Ἡ συμπεριφορὰ αὐτὴ, ὅταν ἀποδείχθηκε (πολὺ γρήγορα, μέσα σὲ λίγους μῆνες τοῦ 1919) πόσο ὑποκριτικὴ καὶ πόσο ἀδικητὴν ἦταν γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ καὶ γιὰ τὶς διεκδικήσεις του, ὤθησε τὸ Χρυσάνθο νὰ γράφει τὶς τελευταῖες σελίδες (777-782) στὴν «Ἐκκλησία Τραπεζοῦντος», πού φανέρωναν τὴν πικρὴ ἀπογοήτευσή του, διότι τόσο πολὺ ἐπίστεψε στὶς δηλώσεις καὶ στὶς διαβεβαιώσεις τῶν ἰσχυρῶν καὶ τόσο πολὺ σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα αὐτὲς ἀποδείχθηκαν ὑποκριτικὲς καὶ ἀναληθεῖς.

— Πηγὴ ἀκόμη ἱστορίας καὶ ἴσως μοναδικὴ εἶναι καὶ οἱ σελίδες, ὅπου περιγράφεται ἡ ἐπίσκεψη τοῦ Χρυσάνθου στὴν Ἀγγλία καὶ οἱ συζητήσεις του μὲ τὴν Ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν. Οἱ σελίδες αὐτὲς τῶν *Ἀναμνήσεων* καὶ ἡ ἔκθεση τοῦ Χρυσάνθου γιὰ τὸ ἴδιο ζήτημα στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο εἶναι κυρίαρχα στοιχεῖα στὶς συζητήσεις πού θὰ ἔχουν οἱ δυὸ Ἐκκλησίες καὶ μεταγενέστερα (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 211-226, 284-285).

— Τέλος ὄχι λίγες φορὲς οἱ *Ἀναμνήσεις* τοῦ Χρυσάνθου μᾶς πληροφοροῦν γιὰ ἄγνωστες σχεδὸν λεπτομέρειες ἢ ἐπιβεβαιώνουν γνωστὲς σὲ μᾶς ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση προσώπων πού μπορεῖ νὰ μᾶς εἶναι ἀρκετὰ γνωστά: Ἐτοί γιὰ τὸ μητροπολίτη Δράμας καὶ μετέπειτα Σμύρνης Χρυσόστομο, ὅταν ἦταν μέγας πρωτοσύγκελλος στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 30, 31) ἢ ὅταν ἦταν μητροπολίτης Δράμας (*Ἀναμνήσεις*, σσ.

38 και 49-51), όταν κατασχέθηκε ή αλληλογραφία και όλο τὸ ἄρχεῖο του ἀπὸ τοὺς Τούρκους· γιὰ τὸν Κ. Χατζόπουλο, τὸν ποιητὴ, γιὰ τὴ φιλία του μὲ τὸ Χρῦσανθο (βλ. *Νέα Ἑστία*, ὅ.π.)· γιὰ τὸν πατριάρχη Ἰωακείμ Γ' γιὰ τὶς ἰδέες του, τὰ ὄνειρά του καὶ τὸν τρόπο διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας (*Ἀναμνήσεις* σὲ πολλὲς σελίδες καὶ ἰδίως στίς σσ. 50-77).

3. Βέβαια ὁ Χρῦσανθος ἔδωσε μὲ τὶς σελίδες πού ἔγραψε τὴ δική του ἄποψη, πολλὰς φορὲς ἐπικριτική, ὅταν παρατηροῦσε φαινόμενα πού δὲν τὰ ἔκρινε ἄξια τῆς πατρίδας του, τῆς Ἑλλάδας, τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ἀκόμα τόλμησε μέσα στίς *Ἀναμνήσεις* του νὰ καταγράψει ἐνέργειες καὶ χαρακτηρισμοὺς προσώπων πού ἢ συμπεριφορὰ τους στάθηκε πολλὰς φορὲς ἀμφιλεγόμενη, π.χ. τοῦ Μελέτιου Μεταξάκη (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 81-83, 248-249), ἢ καὶ ἐπικριτέα ὅπως τοῦ Δ. Καθενώτη (*Ἀναμνήσεις*, σσ. 279, 283). Ἀλλὰ γενικά, παρὰ τὴν πειθαρχημένη εἰλικρίνειά του, ὁ Χρῦσανθος διεῖδε στοὺς ἀνθρώπους πού συνάντησε πολλὰς φορὲς τὸν ἀληθινὸ τους χαρακτήρα. Καὶ γι' αὐτὸ τὸ λόγο εἶναι μιὰ σαφὴς καὶ εἰλικρινὴς μαρτυρία καὶ πηγὴ — ἔστω καὶ ὑποκειμενικὴ — ἱστορίας γιὰ τὸν ἴδιο, τὴ δράση του καὶ τὴν ἐποχὴ του.